

Ohnesorg, Karel

Vývoj artikulace

In: Ohnesorg, Karel. *Druhá fonetická studie o dětské řeči*. Vyd. 1. Brno: Universita v Brně s podporou Ministerstva školství a kultury, 1959, pp. 12-48

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/118996>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

I. VÝVOJ ARTIKULACE

1. PRVNÍ HLASOVÉ PROJEVY

Křik býval vytrvalý a mocný, jeho základem byl zvuk připomínající *a* nebo *e*, ve velmi rozmanitých variantách. Od počátku třetího měsíce velmi často počínal rázem, který byl neklamným znakem projevů bolesti či nespokojenosti.

Broukání se objevilo relativně pozdě, až po 6. měsíci. Prvky vokalicke při něm byly typu *a*, ze zvuků připomínajících konsonanty se objevovaly prvky labiální a velárně laryngální. K broukání docházelo obvykle po jídle nebo před usnutím, a to méně často než u chlapce. Lze-li pokládat broukání za činnost vyplývající ze spokojenosti, bylo by vysvětlitelné, že dítě, trpící zaživacími obtížemi (způsobenými hernií umbilicalis), mělo k němu menší sklon. Později reagovalo (od 9. měsíce) broukáním i na akustické řečové podněty svého okolí. Při smíchu vydávalo zvuky, jež by se přibližně daly naznačit graficky *hehe'he* (I — 0;8,12). Jinak při dorozumívání užívalo dítě gest a výkřiků, které nejčastěji obsahovaly zvučky znějící jako *ap!* *əp!* *apə!* (II — 1;1,28). Pozdější varianty byly *ap!* *ep!* (1;2,20), *ep'*, *ep''* (1;2,25) a *əp'* (1;3,16). Poněvadž dítě často vydávalo tyto zvuky na označení, že něco chce nebo že mu něco patří, a osoby kol dítěte tyto zvuky opakovaly podle dítěte ve formě *api*, stalo se brzy toto „slůvko“ označením dítěte a jeho jména (sr. abecední seznam slov, č. 17a, 19) a byla od něho tvořena různá deminutiva: *Api*, *Apinka*, *Apička*, *Apka*.⁴⁾

Dříve než proběhl celý vývoj tohoto slova, objevilo se první jasně artikulované slůvko, jež bylo povahy interjekcionální, echolalicky opakované *poťe, poťe!* (1;2,18). Bylo realizováno spontánně při zaznění sirén, ohlašujících letecké nebezpečí. Dítě slýchávalo za těchto okolností výzvu: „Tak již pojďte! honem pojďte!“ (do krytu) a spojilo pak tuto situaci se svým *poťe* (932).

Ostatní hlasové projevy dítěte v této době byly všechny původu emocionálního. Byly to výkřiky s artikulací dosud velmi nepevnou, ať už to byl smích *he'he'he* (I — 0;8,12), křik z bolesti *'jéjə* (III — 1;2,10) či dlouhé *hhh* (IV — 1;2,25) a dlouhé *mmm* (V — 1;2,25) nebo *mňam mňam* (VII — 1;3,28) na označení dobrého jídla

⁴⁾ Zde je současně ukázka, jak může okolí přispět k vytvoření „samostatného“ dětského slova. Kdybychom neměli konkrétních záznamů o vývoji mluvních projevů dítěte, bylo by toto slůvko podporou myšlenky, že někdy si děti samy tvoří slova a názvy (Jespersen, L 153). Takto se však opět potvrzuje, že dítě přejímá řeč od okolí a jeho tvůrčí činnost že se omezuje jen na to, že řečový materiál podle svých schopností přetvořuje, velmi často za spolupráce dospělých. Zkrátka, „das Kind ist ein Nachahmer, der selbst nachgeahmt wird“, jak to výstižně vyjádřil Jakobson (5). — Sr. i Čáda II 42, Grégoire 265, Idelsberger 53, Janáček 38 a 47, Kainz 85, Kofínek 87, Kovář 51, Oberpfalcer 36, Pfanhausrová 362, Révész 60, Trávníček 151, Weingart 74, atd. — Sr. též *M. v.* 31 n.

nebo nápoje, bolestivé *'agá* (VI — 1;2,28), vždy několikrát po sobě opakované.

První artikulovaná slůvka byly interjekce a onomatopoje, v nichž element souhláskový byl zastoupen především labiálami, samohláskový vokálem *a*, který byl hlavní součástí i v několika později se objevivších výrazech broukání nebo křiku. Tak radost vyjadřovaly slabiky *'adaďá* (IX — 1;4,10), později zvuky *ayy* (XI — 1;4,20), zpěv naznačován *wa'wá* (X — 1;4,13). Ostatní tyto interjekce byly: dlouhé bilabiální šeptané *f* (VIII — 1;4,6) na označení kouření, silně labialisované dlouhé *é* (XII — 1;4,25) s nápadně stoupavou intonací, jímž dítě, ukazujíc současně prstíkem, upozorňovalo na nějakou osobu nebo věc či žádalo vysvětlení, co to je, dlouhé *(s)* (XIII — 1;4,25) jako napodobení sykotu. Později pak přistoupily výrazy další: *hých!* (XIV — 1;5,29), důrazné upozornění na něco (za současného ukazování), spojení *p* s protaženým neznělým bilabiálním *ʃ* (XV — 1;5,29) jako symbol defekace (*pŘŘ*) a konečně *b* s prolongovaným bilabiálním *r* (XVII — 1;7,17) jako napodobení hukotu motoru (*bRR*). Při napodobení zpěvu bylo pak původní *wawá* nahrazeno slabikami *lalá* (XVI — 1;6,2).

2. TVAR PRVNÍCH SLOV

První skutečná slůvka, vztahující se ke konkrétním situacím, byla zvolání stojící na pomezí mezi neartikulovanými výkřiky a artikulovanými slovy. Prvních třináct ze zaznamenaných výrazů jsou vesměs interjekce, z nich většina rázu onomatopického.⁵⁾ Po již uvedeném *pote pote* (první v slovní zásobě) následovaly výrazy: 2) *e* (225, pro označení nečistoty), 3) *haf* (247, štěkot psa; pes, také kočka a králík), 4) *bař* (32, při dovádění), 5) *Api* (19, vlastní jméno), 6) *bebé* (45, označení bolesti), 7) *hajs!* (250, něco horkého), 8) *tác!* (29, označení pádu), 9) *kokokodák!* (460, kdákání slepice), 10) *puta* (1061, volání na kuřata; kuře, označení ptáka vůbec), 11) *čičí* (139, volání na kočku; kočka), 12) *am* (10, jídlo), 13) *tutú* (1362, troubení auta). Všechny tyto výrazy byly převzaty z „dětského“ jazyka dospělých. Teprve později se objevují apelativa (a částice „ne“), a to v tomto pořadí: 14) *houba* (296, výšivka na šatičkách), 15) *Kája* (398, jméno staršího bratra), 16) *ne* (726), 17) *bú* (92, bučení krávy; kráva, kůň), 18) *máma* (606), 19) *bába* (28), 20) *Péta* (883, jméno bratrance), 21) *táta* (1307) a další.

Vyloučíme-li v našem případě výrazy dodané okolím, těžko bychom mohli potvrdit myšlenku, že „při tvoření prvních slov má rozhodující význam síla nebo přízvuk slabiky ve slově“ a že „dítě vyjadřuje slabikou celé slovo na př. *dé* — (dědeček), *tá*—(táta) a pod.“⁶⁾

⁵⁾ Sr. zmínku o růstu slovní zásoby na s. 75. — O růstu slovní zásoby sr. na př. Čáda II 62, Bělehrádek 315, Nadoleczny 14 n.; o frekvenci slov sr. čas. „Komenský“ 71, 1947, 62 n.

⁶⁾ Seeman l. c. 25. — Podobně F. Brohm, O vývoji dětské řeči a jejích vadách (Praha 1956), s. 17: „První dětská slova jsou vždy jednoslabičná.“ Ostatně již „prvopočáteční mluvní projevy

Vyloučíme-li totiž interjekce (a to ještě jistě převzaté od dospělých), shledáme se hned na počátku rozvoje dětského slovníku s výrazy dvojslabičnými. Většinou se v nich sice opakuje jednou (máma, bába, táta) nebo vícekrát (kokokodák) táž slabika nebo alespoň týž vokál (Kája), ale nemusí tomu tak být. Vždyť první artikulované slovo chlapcovo bylo „auto“, v řeči děvčete „poře“ (pojďte.)⁷⁾ Bylo by proto asi správnější formulovat myšlenku takto:

První dětská slůvka jsou jednoslabičná nebo dvojslabičná, přičemž bissyllaba jsou tvořena obyčejně opakováním téže slabiky (jak se k tomu dítě připravovalo při svém broukání) a jak to dítě slyší i v slovech, která mu okolí poskytuje jako cvičný materiál pro zvládnutí mluvy.⁸⁾ Později se objevují v řeči dítěte i slova delší, která dítě zprvu vyslovuje — pokud se ovšem nespokojuje realizací tvaru zkráceného (sr. dále s. 63 n.) — tak, že je „slabikuje“, odděluje jednotlivé slabiky kratičkou pauzou: *de—|tuju* (děkuju 163), *ho—|ti—|te* (hořčice 291), *ka—|cho—|ti* (kalhoty 401), *ti—|lá—|ta* (kytička 654), *pa—|ta—|ti* (punčochy 1056); sr. K: *ho—|láta* (holčička 349).

3. VÝVOJ JEDNOTLIVÝCH HLÁSEK

Přechod od neartikulovaných zvuků a zvučků v artikulované hlásky u dětí je plynulý, jednotlivé hlásky pak procházejí kratším či delším procesem fixace. Také materiál z řeči našeho druhého dítěte potvrzuje myšlenku, vyslovenou již v první studii (F. s. 16), že i samohlásky mají z počátku artikulaci labilní, která se ustaluje teprve postupem doby.

A. SAMOHLÁSKY

Necháme-li stranou interjekce, které i v jazyce dospělých jsou po stránce fonetické zvláštní kategorií, shledáme, že nejdříve se ustaluje v dětské řeči *a*, teprve po něm vokály ostatní, některé dříve, jiné později. Krom toho objevují se v počátcích dětské řeči i vokály, které netvoří součást hláskového repertoiru okolí.

dítěte obsahují oba základní prvky slabiky: strukturu a aperturu s hlasem“ (Hála, *Slabika* 51). „Ani v období žvatlání nevyslovuje dítě hlásky, nýbrž celé slabiky, mnohdy reduplikované, na př. *de, ta, ta, (tata), ma (mama)* atd.“ (Hála, *ibidem*). — Podle funkčního významu je ovšem rozdíl mezi slabikou ve žvatlání a slabikou v mluvním projevu.

⁷⁾ První artikulovaná slova chlapcova byla (podle časového pořadí) 1) auto, 2) haf (pes), 3) máma, 4) hů (hučení), 5) papat, 6) jede, 7) tutú, 8) éro, 9) am, 10) hapat, 11) hajs!, 12) bař!, 13) ff (označení kouření), 14) bába, 15) táta, 16) houpy, 17) můj, 18) ucho, 19) hlava.

⁸⁾ Takováto slova doporučoval k podporování rozvoje dětské řeči již Komenský, Inform. IV: „Ale v druhém roku plnější (sc. řeč) bývá, když již celá slova vynášeti se pokoušejí. Kdež obyčej jest slovíček nejprv vypovídání snadných jim poskytati: tata, mama, papa, bumba. Nebo od snadnějších věcí začínati přirození velí; říkati pak tak, jakž my odrostlí říkáme: otec, matka, jísti, jíti etc., teprv se ohýbati začínajícímu jazyčku pracno přichází, nýbrž nemožné jest. Proto jim snadnějších oněch přáti sluší.“

Je možno je chápat jako varianty vokalických fonémů jazyka, v jehož prostředí dítě vyrůstá. Jejich původem je malá dosud artikulační obratnost dítěte, někdy vznikají jako varianty posiční.

Vokálníké fonémy mívají několik variant, lišících se u českých dětí obvykle otevřeností nebo zavřeností. Přitom je toto kolísání především u slov, která brzy vstoupila do dětského slovníku a obyčejně v jednom slově se udržuje jedna varianta, v jiném druhá. Ukazuje to, jak záleží na prvních krůčcích při osvojování jazyka nejen na obsahu slov, ale i na jejich formě. Jednou realizovaná artikulace se pak dlouho drží, rovněž tak jako se poměrně dosti dlouho udrží kolísání mezi různými variantami u některých slov, zatím co jiná slova hned od počátku jsou artikulována bez variant. Byl-li tedy v starší práci učiněn pokus vykládat rozkolísanou nebo odchylnou realizaci některých dětských slůvek perseverací (sr. *M. v.* 40), rozbor novějšího materiálu tuto myšlenku dále potvrzuje. Bylo by tedy možno věřit, že dítě perseveruje nejen u jednou osvojených výrazů, nýbrž i u jednou realizovaných artikulací. Přihlédneme-li pak ještě k dalšímu zvláštnímu rysu dětské řeči, který byl charakterisován již dříve (*M. v.* 29—31) jako *arrepce*, to jest zvláštní přilnavost dětí k slovům, která je zaujmou zvláštní zvukovou stavbou nebo výraznou zvukovou formou, je tu další důvod pro to, abychom stále zdůrazňovali odpovědnost okolí za vývoj mluvy dítěte. Vždyť mnoho artikulačních odchylek je způsobeno věrným napodobením mluvních popudů zvenčí, které působí silněji, než bychom byli ochotni se domnívat. A to nejen ve věku, kdy už dítě dokonale chápe mluvu okolí, ale i dříve, kdy do tí často napodobuje echolalicky velmi věrně různé deformace v řeči dospělých, ať vzniklé méně pečlivou artikulací či — a to snad ještě častěji — způsobené emfásí.

a

Tato základní samohláska, jejíž artikulace byla již připravena v období broukání, byla artikulována hned v prvních slovech zřetelně, bez artikulační rozkolísanosti. Jen v interjekci *'am, ham* (*e*, 10) bývalo (snad vlivem emfasy a podle vzoru matky, která říkala: „Otevři pusinku, hezky papej, udělej *am am!*“) silně otevřené. V interjekci *'ap!* (II — 17) někdy přecházelo v *ε*, jindy v *a*. (Podobně: *aňo, aňo, anq* 17.) — Odtud pak v slově *Api*, které se z interjekce *'ap!* vyvinulo (19), bývalo kolísání v realizaci *a: 'epi, 'äpi* a artikulace tohoto vokálu se tu fixovala teprve později (1;5,29). Podobně bylo zprvu kolísání i v slově „teta“ (1320), které původně znělo jako *tetε* (1;5,11) nebo *tetü* (1;5,29), než se objevila výslovnost běžná (1;6,15).

Od 1;6,15 bylo *a*, jako první ze samohlásek, zcela zafixováno.

e

Tento vokál potřeboval k svému ustálení doby delší. Zprvu se totiž vyskytoval v několika variantách. Dosti často se realizoval jako *ε* nebo i *ä*: *axtε* (v autě 24), *pěš, tεpεš* (čepce 83), *děti* (174), *hε-ti, hεski* (hezky 259), *hotitε* (E, hořčice 291),

chěba (chleba 330), *eťe, eťe, eťe* (ještě 375), *paře* (kafe 424), *·āpak* (kdepak 428), *něni* (není 741), *osásek* (ocásek 776), *Pepi, Pāpi* (874), *peš* (pes 880), *páte, tátek* (ptáček 1047) *tešiš* (těším se 1319), *tāti* (teta 1320), *teški* (těžký E, 1321).

Ať už v některých případech (*děti, eťe, hotě, něni, peš*) šlo o realizaci emfatickou či jindy snad o asimilaci *k a* v předcházející slabice (*aute; paře, osásek, páte, tátek*) — někdy totiž docházelo i k realizaci *a* místo náležitého *e*: *·apak* (kdepak 428), *makak* (měkký 662), *·amam* (nemám 645) — je možno pozorovat u této samohlásky zpočátku artikulační rozkolísání. Jindy se totiž místo *e* objevovalo *e* zavřené: *bebé* (bolest 45), *·deđé, deđí* (dědeček 160), *·deťi* (174). Několikrát pak místo *e* se objevilo *ö*: *töt* (čert 133), (zde více než pravděpodobně byla labialisace zesílena emfází), *hōbik* (hřebík 311), *·ödička* (hvězdička 323), *·övä* (levá 569), *Pōta* (883), *māt* (smeť E; 1178). — Sr. K.: *Bōla* (Běla 65), *Pōta* (Péta 1034).⁹⁾

V několika případech se místo *e* vyskytly i vokály jiné. Tak

o: (*·jístok* — lístek 579, *čmolák* — čmelák 146; v tomto slově ještě ve věku 3;4,20),

ə: (*·əsto* — těsto, H, 1318),

i: (*·diti* — děti 174, *·jístik* — lístek 579, *·piňu* — pěnu, E, 871).

Artikulace této samohlásky byla pevná a nebyly zaznamenány odchýlné realizace (krom slova „čmelák“ — *čmolák*, viz výše) od věku 1;11,15.

i

První *i* se objevilo, nepřihlížíme-li k interjekcím, poměrně pozdě, teprve ve vokativu *mámi!* (1;5,11), pak ve zvoláních *táti!*, *bábi!* (1;6,19) a v slůvku *tií!* (křičí 532; čtyřicáté osmé slůvko slovní zásoby, 1;6,19).

Při realizaci tohoto vokálu se často projevoval sklon k *í*, jež někdy přecházelo až v *e*, což by mohlo být způsobeno vlivem slyšené řeči, pražské češtiny, v níž je tato hláska často značně povolena: *čístí* (čistý 144), *hije!* (260), *·dī!* (386), *·pivo, pevo, pibičko* (898), *·piš!* (prýč 1013), *·piš!* (tužka 1363), *·iža, libi!* (ryba, ryby 1108), *ti!* (ty! 1368).

Je zajímavé, že *i* v řeči chlapcově se objevovalo otevřené *i* v slovech „ryba“, „pivo“, „prýč“, a v interjekci „ty!ty!ty!“ — (U chlapce také často v tvaru „byl!“; ten však se zde srovnávat nedá, protože v řeči děvčete se tento tvar objevil relativně později (2;0,24), když už artikulační vývoj *i* byl skoro hotov.)

Vlivem emfasy by se mohla vyložit substituce hláskou *ö* v *hotě* (horký, 288), asimilací *k a* snad v *·aja!* (hija! 260). — V slově „ryba“ (1108) bylo určitou dobu kolísání mezi výslovností *·iža* a *·əba* (1;10).

Zcela se přizpůsobila artikulace této hlásky vzoru okolí v druhém měsíci třetího roku (2;1,18), kdy *i* v slově „ty“ se objevovalo náležité *i* místo *e*, které tu bylo původně; varianta *e* se v tomto slově (asi perseverací) udržela nejdéle.

Celkem lze říci, že tento vokál se upevnil jako poslední, a to ve věku 2;2.

⁹⁾ Zde také více než pravděpodobně labialisace byla zesílena vlivem emfasy.

Jako v řeči hochově, bylo o i v řeči děvčete mnohdy hodně otevřené (a vlivem emfasy bývalo silně labialisováno), někdy pak přecházelo v a:

Uvedme si tu alespoň některé z četných dokladů: *aňq* (17), *auŕq* (24), *babičkq!* (28), *bóji* (43), *bobj*, *bjbi* (bonbon 69), *bqs*, *bqsa* (70), *bata*, *bqta* (71), *ďq!* (dost 200), *hapaj* (254), *hqđim* (274), *hqnej* (hodný 276), *hqłti* (holčička 278), *hqpl*, *hap!*, *hqpitó!* (285, 286), *hqvatí* (337), *qqt* (386), *jq?* (392), *qpot* (kompot 477), *hqšík* (košík 491), *masq* (612), *mqžik* (námořník 706), *nqč* (noc 750), *qba* (763), *qbcí* (769), *qcas* (776), *qti* (oči, 801), *ata*, *qla* (Ota 825), *pijq* (818), *pqđoj!* (pozor! 770), *pqte* (pojďte! 932) atd. — Podobně v řeči chlapcově byly zaznamenány tvary: *pqt!* *hqpl*, *hap!*, *Āta* (Ota), *bqs*, *qba*.

V několika případech bylo o nahrazováno vokálem jiným. Nejčastěji to bylo ə (více nebo méně labialisované): *pəšim* (prosím 1000), *patəti* (punčochy 1056), *əbi* (dobrý 186), *əška* (kočka 458), *əđa*, *əđa* (voda 1464). — U chlapce byl vývoj fonetických realisaí tohoto slova: *leđa* > *hōđa* > *hoda* > *voda*.

Jednou se tu objevilo i: *igu* (H, *lógr* 586) a jednou ō: *bōbi* (bonbon 69).

Jen výjimečně byla zaznamenána varianta o zavřeného (na př. *no jō!* 392), dosti častá v počátcích řeči chlapcovy; ale bývalo zavřené q zprvu na místě ou: *bqđa* (bouda 72,) *hqbi* (houby 296) atd.

Za definitivně upevněnou možno pokládat artikulaci tohoto vokálu od věku 2;1.

u

Tento vokál se objevuje nejdříve v interjekcích (*puta*, *tutí*, *bí*, *pu!* *kul!*), pak v echolálicky opakovaném „děkuju“ — *đe-tuju* (163 — 1;6,23), teprve potom v slovech jiných (*tut* — kluk, 450 — 1;7,4). Dosti často je z počátku nahrazováno zvukem ə: *əbi* (zuby 1588), *hadə*, *hadə* (hadr 246), *pəf* (puf 1051), *əniško* (sluníčko 1168), *əmáš* (tumaš 1367), *taška* (tužka 1363), *əši* (uši 1397), *əkaš!* (ukaž! 1381), *pəliš*, *putiš* (*puta* — slepice 1061), *pəsiš* (pusička 1058), *ətiš* (husička 320). Výjimečně místo něho dítě realizovalo labialisované ů: *đūđik* (dudlík, H 216) a *ūši* (uši 1379) a v jednom případě í: *niš* (H, nůž 760). — Naopak zase u v slově „bumbat“ (36) bylo někdy nahrazováno bilabiálním R: *bRmbat*, *bumbat* (101).

V emfasi bývala artikulace silně otevřená: *mʷžu* (658), *vjej* (ujel 1380), *umim*, *omim* (umím 1390), *ušiš!* (utíř! 1402), *qcho* (ucho 1379). — Podobně v řeči chlapcově: *u'elo* — ujelo, *u'teme* — utřeme, *umi*.

Jako běžně u jiných dětí, nahrazoval tento vokál, v počátcích realizovaný jako ə, slabikotvorné r a l: *hənes* (hrnec 304), *chut* (342), *kək*, *kuk* (526), *muč* (648), *musavá* (652), *uđiško*, *chudiško* (srdíčko 1202), *tudí* (tvrdý 1366), *vučí* (1475), *vuk* (1462); zde byl vývoj tento: *vək*, *hək*, *ök*, *huk*, *uk*, *vuk*, *hkk*, *vlk*). — Sr. K.: *hut*, *vut* (vlk); *vutí*, *vuší* (vrčí). — Výjimečně místo r se objevilo i: *hađi* — hadr 246.

Celkem bez odchylek bylo u realizováno od konce druhého roku (2;0).

Při vývoji artikulace samohlásek se objevovaly — podobně jako v promluvách chlapcových — vokály, které v jazykovém prostředí, v němž dítě vyrůstalo, nejsou.

Z nich nejčastější bylo ə, neurčitý vokál, s variantami více či méně labialisovanými. Nejčastěji se objevoval místo náležitého *u* a také místo *u*, které je v počátcích řeči našich dětí střídnicí za sonantické *l* a *r*. (Příklady uvedeny výše v kapitole o *u*.) Místo koncového *-r* bývalo zpočátku realizováno ə v slově papír (*papírə* 848). Při pomalé výslovnosti se objevoval tento vokalický prvek v souhláskových skupinách: *hadažík* (hadřík 246), *chutəná* (chutná 347), *gəde* (kde 427). Ve srovnání s řečí chlapcovou docházelo však k tomuto jevu řidčeji. Tempo řeči M. bylo totiž rychlejší a jen výjimečně u ní docházelo k výslovnosti zcela pomalé, při níž se mluvní taktly rozpadaly na jednotlivé slabiky, což bývalo v počátcích charakteristickým rysem řeči K., hlavně v stylu „pečlivém“.

Někdy se vyvinulo ə jako vokál, doprovázející silnou explozi, ať už na konci slova v interjekci „bum!“ (*buma!*, *bumə!* 134), či na začátku v slově „tma“ (*tma* 1331). — Podobné realizace v týchž slovech byly u hochů: bum — *bumə*, *buma* (125), tma — *tma*, *tə-ma* (1557). Také v slově „prosím“ u obou dětí docházelo k zvláštní realizaci, při níž v první slabice se objevovalo toto ə: K.: *əchim* (1183), M.: *pəšim* (1000).

Hláská *ɔ* se objevovala dosti vzácně jako střídnice za *e*, většinou vlivem silné labialisace; labialisované *ü*, časté v řeči K. po labiálách, bylo zaznamenáno jen výjimečně (dudlík — *đüďík* 216, bebé — *bebü*, *bübi* 45, uši — *üši* 1379).

Temné *y*, pozorované v řeči K. po velárách, zachyceno v řeči M. nebylo.

Zato dosti pravidelně se v její mluvě objevovalo silně labialisované a zavřené *u*, rázu polosamohláskového, které bylo realizováno místo likvid před konsonanty: *bačkoŷki* (bačkorky 31), *dáŷki* (dárky 158), *fakuyta* (fakulta 228), *houčička* (holčička 278); podobně: 35, 37, 41, 42, 396, 544, 670, 764, 853, 895, 1054, 1396, 1432, 1523, 1534 a j. — Výjimečně zastupovala tato hláská intervokalické *v*: *haŷu* (hlavu 264).

Diftongy *ou*, *au*.

Podobně jako v řeči chlapcově, i zde trval fixační proces artikulace *ou* dosti dlouho. Nejprve děvče nahrazovalo *ou* dlouhým, zavřeným *ó*. (Ještě ve věku 2;4,27 se ozvalo dlouhé *ó*: *melóň*, H, 623.) Řidčeji tu bylo *á* otevřené, někdy *ø* a dokonce i *á*. Na dalším stupni vývoje bývalo tu *ø*, často poněkud prodloužené, jakoby náhradním dlužením za ztracené následující *u*, na něž navazovalo kratičké, jen jakoby naznačené *u*:

Příklady: *bóda* (bouda 72), *hópačka* (297), *toťej* (kocour 456), *tós* (kousl 504); *·o·ká* (fouká 235), *hŷba*, *hába*, *høba*, *hŷbi*, *hó·ba* (296); *máka* > *mó·ka* > *mouka*, (673), *hŷska* > *houska* (299).

Ponejprv zazněl tento diftong náležitě v slově „moucha“ (672) v 12. měsíci 2. roku (1;11,14), ve všech slovech se pak ustálil v prvním měsíci třetího roku (2;1). —

V řeči K. bylo *ou* nejdříve artikulováno správně na konci slova (*F.* s. 20; *mámou*, *Nánou*). V tomto směru nelze provádět srovnání s řečí M., u níž se flexe objevovala později, kdy už se artikulace diftongu ustalovala. — (První instrumentál zaznamenán ve věku 2;0,6: *majjňkou*.)

Diftong *au*, realizovaný v slově „auto“ (24) původně jako *á* (1;5,12) zněl jako *a^u*, *a_u*, *a_o*, pak konečně *au* (1;10,21). Ve velmi často užívaném slůvku „au“ (23, označení kožišiny, jež převzato z řeči K., sr. *F.* s. 19) byla původně realizace *au* nebo *a_u*, pak *au* (od 1;8,21).

Vývoj obou diftongů u obou dětí ukazuje, jak závisí ustálení realizace hlásek na jejich frekvenci v dětském slovníku. Tak diftong *au* se ustálil v řeči K. během jednoho dne pro časté užívání slova „auto“, jež bylo prvním slovem jeho zásoby, poněvadž jeho pozornost s úžasnou silou upoutávala motorová vozidla. V řeči M. pak se nejdříve ustálil v slůvku „au“, jehož velmi často užívala na označení svého oblíbeného, kožišinou posítého polštáře.

Zvláštním druhem diftongů byla v řeči M. spojení *a*, *o* nebo *u* se silně zavřeným, labialisovaným *ɥ*, rázu polokonsonantického, které někdy přecházelo v *l*: *houkí* (horký 288), *Kaukɥka* (Karkulka 415), *okuɥka* > *okuɥka* (803), *katuɥka* (škatulka 1217), *čikouka* (tříkolka 1355). — (Jiné doklady výše v odstavci o *ɥ*.)

e-u

Jako K. i M. zpočátku na švu slabik realizovala zde ráz, teprve později docházelo k legatovému spojení vokálů: *ne:umim* > *neumim* (neumím 1390).

Přehled vývoje vokálů

Rozbor srovnání a záznamů o vývoji mluvy obou dětí potvrzuje mínění (*F.* s. 20), že nejen u konsonantů, ale i u vokálů lze pozorovat určitý fixační proces. Za stálého funkčního vývoje nervových drah a koordinace v součinnosti příslušných analyzátorů dospívá dítě pomalu k tomu, že svou výslovnost pevně připodobní artikulaci svého okolí a posléze ji s ním ztotožní. Pokud jde o vývoj jednotlivých samohlásek, nejdříve se upevní artikulace *a*, která klade na děti nejmenší nároky při napodobení a jež se upevní už v prvních dětských slovech, na kterých okolí dítě řeči učí. U ostatních vokálů trvá artikulace ustálení déle.¹⁰⁾ Je to způsobeno nejen tím, že jejich článkování

¹⁰⁾ Sr. Grégoire (129) „En effet, l'i n'apparaît pas encore avec vitalité pendant les trois premiers mois de la 2e année.“ — Sr. i Rousselot, M 351 a Lindner 41. O pozdním vývoji *ɛ* v řeči dětí ruských mluví Gvozdev (21). — Z výkladu, který podává Nadolecny (60) o vadné realizaci vokálů v řeči dětí německých, lze soudit, že v jejich řeči se nejpozději ustalují *i*, *u*, *o*, *ɔ* a diftongy.

Hrubým omylem by však bylo pokládat za odchýlnou realizaci vokálů, jestliže v násloví před vokálem dítě zaměňuje realizaci *rázu* a *h* (*Ente* — *hente*, *Auto* — *hauto*), neboť zde nejde o odchýlnou realizaci samohlásky. — Tyto případy jako vadnou výslovnost vokálů uvádí Pasch, od něhož přejímá výklad také Nadolecny (*Sprachstörungen*; A. Denker—O. Kahler, *Handbuch*

je už o něco náročnější po stránce akustické i artikulační, ale také proto, že se objevují v řeči dětí později. Neboť slova obsahující vokály jiné než *a* vstupují do slovní zásoby dítěte v době, kdy tvoření vokálu základního bylo již na řadě slov upevněno. Tato nová slůvka jsou především interjekce. A jsou to právě interjekce, v nichž se artikulace vokálů (jakož i ostatních hlásek) fixuje nejdříve. O tom, že se k zvládnutí realizace všech samohláskových fonémů jazyka dopracovává dítě postupně, jsou zmínky již v pracích dřívějších. Podrobněji o tomto problému vykládá Jakobson (17), zmiňuje se o něm i Gvozdev (27) a lze jej nalézt i v záznamech autorů jiných (Kaczmarek, Smoczyński).¹¹⁾

Záznamy o vývoji řeči mladšího dítěte tu znovu potvrzují závěr, vyvozený už dříve (*F.* s. 20) a který byl v souhlase s pozorováním Pfanhausrové (291) i se zjištěním Grégoirovým (198), že na počátku druhého roku realizuje dítě ve svých promluvách některé vokály, které v jeho mateřském jazyce nejsou, kdežto jiné mu dosud chybí. Z těchto osobitých dětských samohlásek se vyskytly v řeči K. *ö* a *ü* (nejčastěji po labiálách), *y* (jako varianta *i* po velárách) a *ə* (místo slabikotvorných *r* a *l* nebo jako prothetický či epenthetický vokál). V řeči M. to byly také *ö* a *ü*, rovněž realizované za zesílené labialisace,¹²⁾ *ə* (jednak jako střídnice za slabikotvorné *l* a *r*, jednak jako podpůrný vokál) a *ʉ* (uvnitř taktu místo likvid před konsonanty).

Pokud jde o pořadí, v němž se artikulace vokálů upevnila, na prvním místě bylo u obou dětí *a*, na posledním *i*:

K.:	<i>a</i>	2;	<i>u</i>	2;	<i>o</i>	2;3	(<i>ou</i>	2;3)	<i>e</i>	2;4	<i>i</i>	2;4
M.:	<i>a</i>	1;6,15	<i>e</i>	1;11,15	<i>u</i>	2;0	<i>o</i>	2;1	(<i>ou</i>	2;1)	<i>i</i>	2;2

Pokud však tu budeme chtít stanovit pořadí výskytu a ustálení artikulace jednotlivých samohlásek, bude nutno přihlížet vždy i k tomu, které z nich se objevují v prvních dětských slovech dříve a které později.

Některé prvotní odchýlné realizace, k nimž při článkování vokálů dochází, jsou dosti často způsobeny i okolnostmi jinými než jen více či méně upevněnou artikulací. Mnohé varianty tu způsobuje emfaze, v neposlední řadě pak se uplatňuje také vliv prostředí. Dítě v počátečních mluvních projevech totiž napodobí velmi přesně fonetické (i fonické) realizace svého okolí, jsouc zaujato zvukovou stránkou

d. Hals- Naesen- Ohrenheilkunde, V, 1087) a od něho pak dále Berendes (33). — Také Seemann (94) zařazuje tento výklad do kapitoly Patlání samohlásek: „V jiných řečích vznikají potíže při tvoření dyšného začátku, takže se nevyslovuje dyšné *h*.“

¹¹⁾ Výklad vývoje fonémů v řeči dětí svých i cizích podává Smoczyński, uváděje četné příklady (s. 170 n.).

¹²⁾ Na realizaci labialisovaných variant působily často předcházející labiály. Doklady pro tento jev, na který upozornil Jakobson (*l. c.*) a který také zaznamenávají Grégoire (64) a Feyeuxová (281), lze najít v záznamech o řeči obou našich dětí. (Sr. i *F.* s. 18.) Klade se otázka, zda tu také nepůsobí emfatictější ráz dětských promluv. V ruštině na labialisaci *o* po labiálách upozorňuje Isačenko (106) ukazuje, že k ní dochází především v řeči žen. Snad proto, že jejich promluvy bývají emfatictější? — Sr. tu i zmínku Seemanovu (29) o melodicky přehnané řeči žen.

řeči mnohem více ¹³⁾ než v pozdějším období, kdy se jeho řeč začíná intelektualizovat. Napodobí velmi přesně (a někdy i zesílí) i ty zvukové prvky, kterých si dospělí nejsou vůbec vědomi, zesilujíc tak tendenci k uskutečnění některých fonetických změn, která je třeba v mluvě dospělých jen velmi slabě naznačena.¹⁴⁾

B. SOUHLÁSKY

I nový náš materiál potvrzuje, že dříve se v řeči dětí vyvíjejí oklusivy než konstriktivy. Je to ve shodě s pozorováními ve všech dosud publikovaných pracích a lze proto zcela jistě tvrdit, že v dětské řeči jsou explosivy starší než frikativy. Jejich artikulaci zvládají děti snáze a rychleji a k nápadnějším odchylkám při jejich realizaci dochází zřídka. (Také při průzkumu frekvence dyslalií byla shledána odchýlná artikulace explosiv vcelku jen výjimečně.)¹⁵⁾

a) Explosivy

Okusivy vyžadují menší obratnosti artikulačních orgánů a menší přesnosti při článkování. Neboť drobná odchylka v nastavení mluvidel nepůsobí zvláštních akustických rozdílů. Tak na příklad mezi Čechy se najdou někdy jedinci, kteří artikulují alveolární okusivy se špičkou jazyka opřenou o dolní řezáky, aniž můžeme prostým poslechem tuto jejich artikulační zvláštnost zjistit. A pokud jde o řeč dětskou Smoczyński (*l. c.* 37) tu zjistil, že jeho děti zpočátku artikulovaly *t* právě tímto způsobem. Rozdíly v čase ustálení artikulace jednotlivých druhů explosiv jsou dány nepochybně především artikulačními orgány a místem artikulace. Nejdříve se fixuje artikulace labiál, nejpozději hlásek velárních.

1. Labiály

m

Podobně jako v řeči K., byla tato hláska hned ve svých prvních realizacích u M. správná a artikulační odchylky byly velmi vzácné. Zaznamenány byly jen

¹³⁾ Sr. Thabault (13) „Et tous ont un goût très vif pour les sonorités mystérieuses et sans signification.“

¹⁴⁾ Sr. Kaczmarek (67): Poza faktami, które są charakterystyczne dla życia języków w ogóle, znajdujemy w mowie dzieci także inną stronę, a mianowicie niejako zapowiedź przyszłych zmian w języku danej społeczności. Na ten moment zwrócił był już uwagę Baudouin de Courtenay. A uvádí jako příklady z polštiny oslabení labialisace při *o*, přechod *t* > *u* a tendenci rozšiřovat slovesa typu *-a-m*. — Některé realizace otevřených vokálů v řeči našich dětí mohly mít původ v napodobení mluvy pražské, kde se *e*, *i*, *o* vyslovují značně otevřeně (Sr. *Ml. sl.* 79.)

¹⁵⁾ Sr. „Frekvence dyslalií a jejich fonetický výklad“ ve sborníku *Československá logopedie*, Praha 1956, s. 100–113, kde je podán také přehled o podobných průzkumech v cizině. — Sr. též Seemann 95, a Luchsinger—Arnold, 268. (O frekvenci rhotacismu: Liška 304.) — V. též Sovák (*N.p.*).

tři (u K. čtyři): v slově „kompot“ bylo *m* před *p* vypouštěno (*opot, ompot* 447); v „kombiné“, v němž místo *b* vyslovovalo děvče *v* se objevilo místo *m* jako kombinační varianta labiodentální μ (*kouviné* 472), v slově „medvídek“ artikulovalo dítě \bar{n} místo náležitého *m* (*neďít* 620). — Je zajímavé, že i v řeči K. bylo v tomto slově *m* realizováno odchýlně: (*neďet, heďet*).

Jen jedenkrát (*H*) se objevilo *m* místo *p* v slově „páni“ (*máňi, e*, 842), dlouho bylo realizováno na místě *n* v slově „tunel“ (*tumej* 1361), kde se perseveračně drželo (až do 2;8,0). Překvapuje, že právě tato záměna se objevovala u K. a že se v jeho promluvách rovněž velmi dlouho objevovala i později po fixaci realizace náležitě (až do 3;9,2). Před *t* se *m* jednou asimilovalo v \bar{n} : *posiňte* (prosím tě, *H*, 1000). Skupinu *mň* zjednodušovalo děvče v *m*, zcela tak jako jeho starší bratr: *mechačka* (621), *mekí* (měkký 622), *mestečko* (629), *měžit* (měřit 626), *mesiček* (627), *mouká* (657) atd. Podobně K.: *mechto, méyit*.

p, b

Podobně jako K., i M. artikulovala tyto hlásky již v prvních svých slovech náležitě; tak jako první dítě i ona někdy nepřesně realizovala u tohoto souhláskového páru protiklad znělosti, a to nejčastěji v projevech emfatických, kdy docházelo k oslabení znělosti: *bať!* (32), *bojí* (bojí se 43), *bojest* (bolest 45), *businka* (brusinka 88), *brzi* (brzy 90), *bitu!* (do bytu 104), *bíkat* (oblékat 767). Podobně: 48, 55, 60, 70, 71, 91, 97, 105, atd. — Jen výjimečně se objevil jev opačný: na *půdu* (na půdu 1049), *puđu* (pudr 1050).

V souhláskových skupinách *p* a *b* zůstávalo, vypouštěny byly souhlásky jiné: *páte, páček*, (ptáček 1047; jen jedenkrát, *H, tátek*), *pá* (ptá se 1048), *opot* (kompot 477); *báto* (bláto 56), *bousí* (brousí 76). Je běžný zjev, že v dětské řeči při zjednodušování souhláskových skupin zůstávají explosivy a jsou vypouštěny frikativy. (Sr. dále s. 50.) Výjimkou došlo k opačnému jevu, např. „obvaz“ (*ovas* 774) a „odvést“, (*oves* 790). Ve skupině $\bar{x}t$ (obtisky 773) bylo původní *p* disimilováno zprvu ve \bar{j} : *oftiški*.

Místo *p* se objevilo jednou *m* (páni — *máňi, e*, 842), na počátku slova bývalo někdy *p* vypouštěno (*omoc!* 943), *omiň!* (promiň 999), což však není charakteristické pro vývoj této souhlásky, poněvadž děvče vypouštělo i jiné počáteční konsonanty: *abát* — *kabát* (395) *ozumím* — *rozumím* (1096) *asto* — *těsto* (1318) *etím* *ejški* — *sletím* s výšky (1162, 1497).

2. Alveoláry

Dásňové explosivy se objevují u dětí obvykle současně s labiálami nebo brzo po nich. Byto tomu tak také u obou našich dětí, u obou pak byl jejich charakteristickým rysem sklon k palatalisaci, a to na počátku, uvnitř i na konci mluvního taktu:

t: tat! (tak 1299); *auto* (24), *táta* (1307); *abát* (kabát 395), *chobot* (333), *papat* (847) atd.

d: dobí (dobrý 186), *domek* (217), *de* (kde 427), *dvůj* (dvůr 222); *hadí* (hadr 246) atd.

n: ne (726), *nos* (755); *beňi* (do bedny 46), *kachňa* (397), *do dňa* (do dna 183), *jedňa* (365); *bombón* (69), *kámeň* (404) atd.

Při studiu řeči hochovy bylo konstatováno, že „*n* se objevilo až po *t* a *d*“ (F. s. 23) Totéž by bylo možno říci o řeči M. Je však otázkou, zda to bylo dáno fonetickou povahou hlásek, jak se mi v starší práci zdálo. Záleží totiž také na podnětech, které dítě dostává od okolí k rozvoji své slovní zásoby a k nacvičení artikulace jednotlivých hlásek. Mohla zde působit i náhoda, že první slůvka, jimiž dítě navazovalo kontakt se svým okolím, prostě *n* neobsahovala, ač je to hláska, která má v češtině právě takovou frekvenci jako *t*.¹⁶ Neboť mezi prvními padesáti slovy pozorovaných dětí bylo málo výrazů obsahujících tuto hlásku (u K. 5, u M. 2).¹⁷

t, d

Nepřihlížíme-li k časté palatalisaci těchto konsonantů, lze říci, že jejich článkování se upevnilo brzy a nebylo tu zvláštních odchylek v jejich realizaci. Podobně jako u páru *p—b* však docházelo k modifikaci hlasnosti *t—d*, častěji směrem k neznělosti (podobně jako u *p—b*), a to opět především v promluvách emfatických: *tóje!* (dole 191), *tóju* (dolů 193), *tomu!* (domů 195), *dostaja!* (dostala 201), *dužim!* (držím 202). Méně často se sonorisovala souhláska neznělá: *dáda* (táta 307), *dúdu* (tutů 1362), *daďi*, *daďi* (tady 1297), *ođu* (v autu 24), *jadelňice* (jaternice, H, 363).

Hláska *t* zastupovala občas *k*, které — na rozdíl od K. — nepůsobilo děvčeti artikulačních potíží, a i tato střídnice podléhala pak někdy palatalisaci: *tabát* (kabát 395), *tapta* (kapsa 413), *tatáč* (kartáč 416), *tíč* (klíč 440), *toukej!* (497). Pokud se v prvních počátcích řeči objevovalo *t* místo *c*, i zde bývalo palatalisováno: *tapta* (kapsa 413), *tucám* (cucám 117), *telej* (celý 107), *tintá* (cintá 110) atd.

Nedařila se realizace *t* ve spojení s *m*: *ma* > *ma* > *ssma* > *tma* (1331—2;4,7), podobně jako u K. (*ma* > *ta-ma* > *chma* > *sma* > *t-ma* > *tma*).

Místo *d* se objevilo *h* v slovech „dveře“ a „drobeček“: *héje* (221), *hobeček* (209). Před *v* bývalo někdy *d* vypouštěno: *va*, *vje* (dva, dvě 200), *věže* (dveře 221), *mevídek* (620), — Sr. tu K.: *medvídet*, *mehvídet* (medvídek); *vje* > *hvje* > *davje* > *dvje* (dvě).

Pokud jde o vynechávání *t* a *d* v násloví (*opít* 1335, *umas!* 1357, *obí* — dobrý 186), bylo způsobeno tendencí v řeči M. vypouštět počáteční konsonanty vůbec. (Sr. s. 66).

n

Realisace *n* byly (nehledíme-li k palatalisaci) bez odchylek. V jediném případě se houževnatě drželo místo něho *m* v slově „tunel“ (1361), jak už bylo uvedeno při

¹⁶ Sr. Mazlová, *Naše řeč* 30, 1946, 101 n. a *Lingua* 2, 1949, 198 n.

¹⁷ Odkaz na studii o růstu slovní zásoby je v pozn. 3.

výkladu o *m*. Na počátku slova bylo někdy vypouštěno (a nahrazováno rázám): *·adám*, *·edám* (nedám 159), *·emam*, *hemam* (nemám 645).

Skupiny *tn*, *dn* (*tň*, *dň*) byly také realizovány náležitě, někdy však byly zjednodušovány a ponechána jen nasála: *beňi* (do bedny 46), *honej* (hodný 276), *hoňe* (hodně 275), *najenou* (najednou 699), *panout* (upadnout 1394). — Sr. K.: *be-na* > *beňa* > *bedna*; *nes* > *dnes*, *panul* > *spahneš* > *spadne*. — V slově „chutná“ však bylo vypuštěno *n*: *chutá* (347). Na vyšším stupni vývoje se tu objevoval mezi konsonanty vokál *a* (*chuta-ná*) nebo zde bývala kratičká pauza (*pat-ňe* — špatně), což bývalo pravidlem v těchto skupinách u K. (Asi vlivem pomalejšího tempa hochovy řeči: *honej* > *hohnej* > *hoda-nej* > *hodnej*; *jet-nou* — jednou; podobně K. zjednodušoval *dl* v *l*: *tadile* > *tadidle*.)

Obtížnou byla zpočátku i skupina *kn*: *keňdik* > *teďik* > *kedlík* > *nedlík* > *knedlík* (451); *kofík* > *koflík* > *knoflík* (453). — Sr. K.: *tenít* > *tedlít* > *nedlít* > *chnedlít* > *nehlít* > *tnedík* > *knedlík*; *toťi* > *tofít* > *toflík* > *chnoflík* > *noflík* > *knoflík*.

3) Palatály

Palatální oklusivy se objevovaly v řeči M. současně s alveolárami, které často v palatály přecházely. V jednom časovém období (kol 1;6) palatální explosivy zcela alveolární souhlásky vytlačily, soustavně je nahrazujícíe.

t, d

Pro odchýlnou realizaci těchto dvou hlásek není celkem v našem materiálu dokladů. Jen jednou (*H*) bylo *t* vynecháno (*·asto* — těsto 1318), jednou se místo něho objevilo *p* (*páva* — štáva, *e*, 1286); zcela výjimečně (*H*) *d* jednou nahradilo *z* (*poďoj!* — pozor! 970).

Hláská *t* byla v řeči M. velmi frekventní. Neboť nejen že nahrazovala velmi často náležité *t*, ale zastupovala zprvu i některé jiné hlásky a souhláskové skupiny:

c: *tejá* (celá 157), *testa* (cesta 108), *titím* (cítím 112);

č: *taj* (čaj 123), *tejni* (černý 131), *hotíte* (hořčice 291);

kl: *tíneć* (Klínovec 445);

kř: *tída* (křída 523);

tř: *tíkoka* (tříkolka 1355);

stř: *tíká* (stříká 233), *tejíme* (zastřelíme 1536); výjimečně i

sl: *ton* (slon 1165).

Znělá palatála *d* se objevovala místo skupin *dl*: *teďik* (knedlík 451), *peňdik* (špendlík 1251) a *dř*: *devení*, *dříví* (dřevěný, dříví 213, 214). — V slově „chodník“ byla nahrazována frikativou *ɣ*: (*ɣoňník* 336). — (Před *ň* se *d* v řeči K. měnilo pravidelně v *h*: *hohňe*, *poslehňí*, *zohňít* (chodník), atd.)

Při rozboru řeči K. bylo konstatováno, že „vývoj *l* a *đ* byl pravidelný a jednoduchý, jen v mazlivé či pohodlné řeči byly někdy depalatalisovány, a to častěji *đ* než jeho párová souhláska neznělá“. (F. s. 24). V promluvhách M. k této změně nedocházelo; jen výjimečně se objevilo *đ* místo *l* v řeči nedbalé: *đeti* (děti 1;11,26 — 174), *videla* (viděla 2;5,11 — 1449). Také doklady pro desonorisaci *đ* najdeme v řeči M. zcela výjimečně: *đejá!* (E, udělá 964), *đeti*, *đetem* (E, děti 179).

ň

Zvuk připomínající *ň* se ozýval již při broukání a zcela jasně bylo artikulováno *ň* v interjekci „mňam“ (1;3,28) na označení dobrého jídla či nápoje.¹⁸⁾ Poněvadž jako skutečná hláska bylo artikulováno teprve v slově „není“ (69. v přírůstkovém pořadí), dalo by se říci, že se objevilo až po *l* a *đ*. Ale bylo už dříve realizováno místo *n* (*ňe!* — *ne*) a platí tu tedy totéž, co bylo pověděno výše o pozdějším výskytu *n* vzhledem k *l* a *đ*. A to tím spíše, že v češtině je to hláska frekventnější (19%) než *l* (12%) a *đ* (5%).

Jednou zaznělo místo náležitého *l* (resp. *t*): *choboň* — *chobot* (333) a v jedné vývojové fázi slova „slon“: *ton* > *čon* > *son* > *ňoň* > *sjon* > *slon* (1156). Jednou nahradilo náležité *m*: *ňedít* (medvídek 620). Bylo zprvu vynecháváno nebo nahrazováno palatální frikativou v slově „Němec“ (*emec*, *jemci* 739). Ve spojení s *đ* při redukci souhláskové skupiny vítězilo na jeho úkor: *aňej* (anděl 12), *hoňe* (hodně 275); *ale*: *ňovýk* — *chodník* (336). Ve spojení s *k* bylo obtížné: *ňiška*, *kiška* (knížka 452), po *m* bylo vynecháváno (na př. *mestečko*; v. pod *m*); jednou byla tato skupina rozšířena samohláskou: *tameňi* (*tamňa* — *kamna* 405).

V řeči K. bylo *ň* někdy depalatalisováno, ale méně často než *l* a *đ* (F. s. 24). U M. depalatalisace byla zaznamenána jen velmi zřídka (na př. *sekal mne*, N, 354).

4) Veláry

Proběhl-li vývoj ostatních oklusiv u M. jednoduše a bez zvlášť nápadných výchytek, jak je tomu ostatně u většiny dětí, měly veláry artikulační fixaci méně jednoduchou, což je také v souhlase s údaji v jiných pracích, našich i cizojazyčných.¹⁹⁾

¹⁸⁾ Český chlapec Rubén B. tu užíval výrazu *mňna*, *muňna*. Z řeči ruských dětí uvádí Čukovskij (70) tvar: *ням ням*. — Zvuk připomínající *ň*, který přechází z broukání do interjekce, bylo by tu nejspíše možné vykládat jako zvukový doprovod sktu polyka cího.

¹⁹⁾ Sr. Quintilianus, *Inst. orat.* I, 11, 4; jinak o tomto jevu se zmiňuje už Komenský a později tak činí nebo ve svých pracích mají proň doklady Ament, Cohen, Čáda, Deville, Feyeux, Fröschels, Georgov, Gorodilova—Radina, Grammont, Grégoire, Guillaume, Gutzmann, Chvatcev, Jakobson, Janáček, Jespersen, Kaczmarek, Kapras, Kováf, Kratochvíl, Kutrzebowa, Lewis, Lindner, Meumann, Nadoleczny, Passy, Pavlović, Pfanhausrová, Roussey, Rybnikov, Saussure, Schultze, Sikorskij, Skorupka, Tappolet, Tarneaud, a j. a j. — Sr. též F. s. 24 n. a *SPFFBU* IV A, 1955, 97.

V řeči M. se objevily veláry poměrně brzy (1;4,7), nejdříve opět v interjekci (*kokokogák* 1;4,0 — 460). Ale jejich artikulace byla zprvu velmi labilní, byl zanedbáván protiklad znělosti, jindy bývaly silně palatalisovány a někdy byly místo nich realizovány oklusivy alveolární: *gága, kága, kága, kája, tája* (Kája 398). Později však (kol 1;7) úplně z řeči dítěte vymizely a po dobu asi sedmi týdnů důsledně *t* nahrazovalo náležité *k*, pokud nebyla tato hláska v násloví vůbec vypouštěna (jako v řeči M. i jiné konsonanty na počátku slova): *abát* (kabát 395), *ompot* (477), *opám* (482), *oupit* (501) atd. Potom (1;8,20) se začalo objevovat *k* znovu, ale jeho realizace v podobě *t* byly dosud časté. Přitom bývalo toto *t* někdy palatalisováno, takže některá slova měla několik realizací, poněvadž jejich počet byl zvětšen tím, že se někdy objevovaly veláry i místo náležitých alveolár: *tat, tat, tak, tak, kak* (tak 1299), *tati, taki, kaki, taki* (také 1300), *tatas, takas, tatať, kakaš* (trakař 1337), *tank, tank, dank, gank* (tank 1305).

Koncem druhého roku už bylo *k* realizováno ve většině výrazů náležité, ale v některých slovech se stále držela realizace s *t*. Na dřívější fixaci artikulace veláry před zadními vokály (jak byla zjištěna u K.) nelze podle materiálu z řeči M. usuzovat. Zato však tu nacházíme fakt jiný, a to v slovech, v nichž se vyskytuje velára dvakrát: *tošiška* (kočička 458), *toski* (kostky 490), *tousek* (kousek 505), *tájík, tájíček* (králík 514), *tiki, tikiški* (kytičky 548), *teňička* (sklenička 1150) a pod. Zdá se, jakoby se původní substituce *t*-ová držela na počátku mluvního taktu v slabikách přízvučných, kdežto v nepřízvučných slabikách uvnitř taktu nebo na jeho konci se už realizuje vždy správně *k*. V oněch přízvučných slabikách se pak velmi často drží ještě realizace *t* (místo náhradního *t*, zastupujícího náležité *k*). Vzдорovalo tedy náhradní *t* správné realizací hlásky *k* déle v slabikách přízvučných, kde se dlouho drželo *t* (a ještě déle *t*.) Vykládá-li se palatalisace zvýšenou artikulační energií, bylo by to potvrzením této myšlenky, neboť „u českých souhlásek intervokálních je menší práce artikulační a menší napětí než u souhlásek stojících v čele první slabiky“ (Chlumský, K 205).

Koncem druhého roku bylo již nesprávných realizací málo, počátkem třetího roku byla artikulace velár zcela zafixována a v jejich realizaci nebylo odchylek.

V starší práci (F. s. 25) byla vyslovena domněnka, že zdržení vývoje velárních hlásek působí společně tři jevy: obtížnost artikulace, nesnadné akustické rozlišování *k—t* a malá možnost odzírání artikulace velár. Zdá se však, že tyto tři momenty nejsou rovnomocné.^{19a)} Nejméně významnou úlohu zde asi hraje odzírání. Neboť zado-patrové *η* se objevuje v řeči dětí (tam, kde se ho v jazyce okolí užívá) automaticky před *k* a *g*, jakmile jsou tyto hlásky artikulovány náležitě. A nelze soudit, že by jeho

^{19a)} Př. definitivním řešení této otázky bylo ovšem nutně přihlížet také k fyziologickému významu součinnosti okruhu opticko-akusticko-motoricko-kinestetického. Neboť bez kinestetické složky by si člověk nemohl pamatovat mluvní vzorce. Podle Pavlova totiž „speciálně ona kinestetická podráždění, která jdou od orgánů řeči do kůry mozkové, jsou základem pro vytváření druhé signální soustavy“.

realisace mohla být nějak odzíráním usnadněna. Pokud jde o druhý moment, že totiž většina hlásek se artikuluje vpředu a že pak děti nahrazují *k* a *g* oklusivami alveolárními (*t*, *d*), nebyl by snad někdy tento výklad, hlavně u dětí s menší artikulační obratností, neodůvodněný. Potvrzovalo by to i zjištění, že když se konečně objevilo *k* v řeči K., bylo realizováno před vokály zadními, kdežto před předními samohláskami dosud trvalo náhradní *t*: *kupovat*, *kolo*, *guláš* x *títiška* (kytička), *velti* (velký). — (Také někteří z našich logopedických metodiků nacvičují při své praxi veláry nejdříve před vokály zadními, naposledy pak před *i*.) — V záznamech o řeči M. pak je poznámka, že v době, kdy místo *k* realizovala *t*, vyslovila *k*, když měla v ústech bonbon nebo prstík (1;7,15 a 1;8,13), jednou také, když ležela v postýlce (1;7,17).²⁰

Ale hlavním činitelem tu asi bude akustická podstata velárních explosiv, které se sluchovým dojmem liší jen nepatrně od explosiv alveolárních i od velární spiranty. A když se dítě setká se slovem zcela novým, může v něm vnímat *k* jako hlásku jinou. Tak by to alespoň vyplývalo z těchto našich dokladů: Náhodou zaslechnuté „vidíš to?“ opakuje dítě echolalicky v době, kdy je u něho kolísání mezi realizacemi *k*—*t* jako *jiďiško* (1;10,0 — 1449), „světýlko“ reprodukuje nejdříve jako *ekilto* (1;11,24 — 1250), málo běžné v řeči dětské slovo „smrt“ opakuje echolalicky jako *smek* (1;10,20 — 1182) a jednou realizuje slovo „smeť“ (H, 1;9,22 — 1178) jako *mek*. Jindy asi M. slyšela *k* jako *ch*: *chošík* (košík 491). Naopak *k* se ozvalo místo *ch* v „poslouchejte!“ (*posloukejte* E, 956) a bývalo realizováno v slově „utekl“ (*utech* — utek 1401). — (Sr. tu i realizace *dochtoj*, *doštoj*, *doktoj* — 190). Ještě ve věku 8;3,15 říkala M. *lokneska* místo hovorového výrazu „lochneska“ (název druhu kolotoče). A ve věku 10;2 zapsala do poznámkového bloku podle telefonického hlášení *ulice Jungmanova* (Jungmanova). Jindy bylo *k* podle sluchového dojmu zaměněno za *t*: *komášková ulice* (Tomášková 1334), *mekát* (smeták, H, 1175).

— K. v době, kdy už dávno mu byla realizace *k* běžnou, reprodukoval nová pro něho slova (*F*. s. 25, pozn. 32) nesprávně: *heptar* (hektar — 4;8,22), *vlátno* (vlákno — 4;8,22), *cangát* (candát 5;2,6), *glabač* (Dlabač 5;2,17); a později, již jako školák se ptal: *co je to sádlová políčka?* (ságová); a do sešitu si podle učitelova výkladu zapsal *giastáza* (diastasa). — (Sr. zmínku o vnímání zvuků řeči na s. 79.)

Labiální explosiva se objevila — nešlo-li ovšem prostě o asimilaci — místo *k* v slově „kafe“ (*pafe*, *paříčko* 424) a jednou místo „na koberci“ řekla M. *na pobejci* (454).

Palatalisované *k* pak zaznělo jednou místo *k* při první realizaci slova „moucha“: *mouka* (672).

Znělá velára byla zprvu nahrazována hláskou *h* nebo *γ*: *hajáš* (garáž 237), *lehlace* (legrace 559), *ňeydo* (736). — Soustavně nahrazoval *g* v jednom období hláskou *h* K.: *hde* (kde), *lehlase* (legrace) atd.

K substituci hláskou *d* (K.: *duma* — guma, *duláš* — guláš) u M. nikdy nedošlo,

²⁰ Sr. tu návod, který pro nacvičení správného *k* při karpacismu podává Chvatcev (*N* 59): „Учитель предлагает ученику настойчиво повторять слог *ma*, а сам ручкой ложки прижимает кончик языка к нёбу.“

poněvadž když se objevila v její slovní zásobě další slova obsahující *g*, byla už artikulace velár zafixována a *g* bylo všude realizováno náležitě: *tigu* (tygr 1322), *řigdo* (749) atd.

Z mála našich dokladů pro slova, v nichž se *g* vyskytuje, dva ukazují na sklon k desonorisaci, konstatovaný u ostatních párových hlásek znělých: *kuma* (guma 240) a *kořón* (gramofon 239).

ŋ

Tato varianta fonému *n* se objevovala zcela pravidelně (poprvé: *bombónk* — bombónek 1;9,19) všude před *k* a *g*, jakmile tyto hlásky počaly být náležitě realizovány.²¹ Nebylo proto *n* (podobně jako v studii první) ani při fonetické transkripci zvláště označováno. Jen v jednom slově bylo zprvu vynecháváno a naznačováno kratičkou odmlkou mezi slabikami: *mimi-ko* (miminko 640 — 1;9,28).

Hlasivková explosiva

Ráz (předraz) byl realizován v promluvách M. hned v jejich mluvnických počátcích před náslovnými vokály, ať už jimi skutečně slovo začínalo či ať před nimi byl v její mluvě vypuštěn konsonant: *·aři* (16), *·ičim* (cvičím 121), *·epes* (čepec 128), *·obeček* (drobeček 209), *·ivenka* (dívenka 178), *·oukat* (foukat 235), *·udák* (chudák 344), *·inam* (jinam 380), *·opám* (kopám 482), *·ampa* (lampa 552), *·emam* (nemám 645), *·emec* (Němec 739), *·omoc* (pomoc 943), *·ak* (rak 1073), *·etes* (řetěz 1114), *·obota* (sobota 1188), *·unka* (šunka 1292), *·opit* (topit 1355), *·aše* (vaše 1418), *·ívám* (zívám 1565), *·ába* (žába 1596).

V prvních počátcích řeči nahrazoval ráz dosti často náslovné *h*: *·ař* (haf 247), *·ajs!* (hajs! 250), *·amba* (hanba 253), *·apá* (hapá 254), *·edať* (hledat 266), *·ába* (houba 296) atd.

Zastupoval-li ráz náslovné *v*, přecházel v dalším vývoji v *h*: *·ana* > *hana* (vana 1415), *·enku* > *henku* (venku 1433), *·íno* > *híno* (víno 1454), *·ežu* > *hezu* (vlezu 1461) atd.

Později (počátkem třetího roku) pak užívalo děvče rázu tak, jak je to běžné v pražské výslovnosti: *·e-umim* 2;1,14 — 2;2,4 > *ne-umim*, *neumim* 2;3,19. Nebyl proto v této práci ráz běžně při fonetické transkripci označován.

b) Frikativy

Potvrzením starších zjištění je také výsledek rozboru řeči M., že totiž frikativy se vyvíjejí v řeči dětí později než explosivy a že jejich vývoj trvá delší dobu. Dítě

²¹ Sr. Hála (*D.* v. 195): „Je zajímavé, že už malé dítě vyslovuje *n* před *k*, *g* velárně, t. j. se závěrem umístěným na měkkém patře, a to na stejném místě jako při *k*, *g*, nikoli na alveolech.“ — O asimilaci v dětské řeči sr. s. 54.

dochází někdy k jejich správné artikulaci po jakémsi tápání a po delších oklikách.²²⁾ A nemusí to být jen sykavky a vibranty, které obecně působivají dětem potíže při zvládnání artikulace. Některé dítě může dlouho zápolit i s náležitou realizací frikativ labiodentálních, jak vyplývá z analýsy záznamů o řeči našeho mladšího dítěte.

1) Labiodentály

Již při rozboru řeči K. bylo konstatováno, že tyto konsonanty „se vyvíjejí a ustalují mnohem pomaleji než labiály a že se objevují nejdříve v slovech onomatopoeických jako hlásky bilabiální“ (F. s. 28). V souhlase se zjištěním z řeči K. (ib. 29) je i fakt, že neznělá hláska se vyvinula dříve než znělá.

f

Nejdříve bylo realizováno v interjekcích na konci slova či na konci slabiky jako *w*, *φ*, *p* nebo bylo prostě vynecháváno: *ba!* *baw!* *bap!* *baφ!* (32), *haw!* *ha!* *haφ!* (247), *paφ*, *pup* (1051). — Podobně bylo v šeptaném „slově“ *φφ* (227/a), jímž dítě naznačovalo kouření neb kouř. — Ale brzy se tu objevila realizace správná, *f* (1;7—8).

V násloví bylo zprvu substituováno rázem: *‘outej!*, *‘oukat* (foukat 235) a objevilo se tu teprve později (2;2). V slově „obtisky“ zastupovalo *p*: *oftiski* (773). Když později začalo dítě ve svých promluvách užívat předložky *v* (1410), zpočátku (2;3—5) realizovalo před neznělými konsonanty *f* správně, později (2;7—10) tu místo *f* vyslovovalo před explosivami *s*: *s tom*, *s poledne* (1410), *pesčijem* (předevčirem 1071). — Tytéž realizace byly zaznamenány u K. (*s tom!* — 2;9-11), ač i on tu vyslovoval původně správně *f*. — Sr. tu i M.: *atofka* > *astofka* > *afstofka* > *aktofka* (8); *mukes* (mrkev, H, 678). Důvodem bylo nesnadné akustické rozlišování *f*—*s*. Neboť jindy naopak se objevovalo *s* na místě *f*: *blofkve* (broskve 84), *nefmí!* (nesmí se 1177).

Před sykavkami a před afrikátami (zcela tak jako u K.) bylo dlouho vynecháváno: *stávat* (1478), *šecko*, *šechno*, *šude* (1478—1480), *nášteva* (724), *kamojka*, *kamoce* (Klamovka 436), *čeja* (včela 1420), *čėja* (včera 1421). Byla-li však sykavka před *f*, odpadala: *foukňi* (sfoukni 235 — 2;10,22). V slově „aktovka“ nahrazovalo *k* (*afstofka* 8) a v slově „foch“ (232) se zafixovalo místo *ch*. V obou těchto tvarech se pak *f* udrželo i po dokončení vývoje artikulace až do doby školní docházky (3;2,5 — 6;5,25).²³⁾

Před *ch* poměrně dlouho odpadalo: *chot* (vchod, až do 2;8!) a *ch* samo zprvu

²²⁾ Roussey (879): „Dans une foule de cas, l'enfant ne passe pas directement d'un son à autre, il y a pendant quelques jours un va et vient du son quitté au son nouveau.“ — Saussure (205): „C'est après beaucoup de tâtonnements, d'essais et de rectifications que l'enfant arrive à prononcer ce qu'il entend autour de lui.“

²³⁾ Zajímavé doklady pro „perseveraci“, s níž dítě někdy ulpívá na jednu osvojených realizací nebo i slovech. (Sr. dále s. 74.) V slově „foch“ jednou dokonce (H) M. regredovala k své původní výslovnosti ještě ve věku 8;2,5.

nahrazovalo někdy náležitě *f*: *echón* (telefon 1310), *chósi* (vousy — *fousi* 1473). Jednou zaznělo *f* místo *h* a *c*: *fijafinta* (hyacianta 325).

O nesnadné akustické diferenciaci *f* od jiných spirant svědčí tyto záznamy: Když bylo jednou děvče vyzváno (1;6,15), aby štouchlo do kostek na hraní: „Musíš do toho štouchnout“, foukalo do kostek. — Místo „plachetka“, neznajíc slovo „plachta“, říkala M. *plavetka* nebo *plafetka* (2;4,26 — 901).

v

Pomalejší byl vývoj párové souhlásky znělé. I zde původně byla zpočátku jako varianta hláska bilabiální — jež se objevila už v echolalické interjekci, napodobující mluvu dospělých: *wawa'wá wa'wá* (1506/a — 1;4,13), a to uvnitř slova: *áva* (kráva 520), *páva* (864), *pawí* (spravím 1199), *táwat* (vstávat 1478) atd. Náležitá artikulace se tu ustálila (podobně jako u K.) mnohem dříve (koncem druhého roku) než v násloví. — Sr. tu: *hana* × *do vani* (1415 — 2;2,12), *ejška* × *do vejški* (1497 — 2;3,7); podobně K. 1650.

Tvary *dóojíš* (dovolíš 202) a *oat* (chovat 337) lze vysvětlit jako důsledek věrného napodobení hovorové mluvy okolí, kde je *v* silně oslabeno (*dovolíš*).²⁴ Týmž způsobem by se asi mohl vysvětlit tvar *ne'ím* (nevím 1427), realizovaný v řeči K. jako *me'ím* (1663) a *tejtoji* (čertovi 133). — Podobně i echolalicky opakované *jiđiško* (*'idíš to* 1449), se zajímavou záměnou *k—t*.

Intervokalicke *v* bylo nahrazeno jednou rázem při mluvě nedbalé v slově „konvička“ (*kon'ička* 2;5,6).

Na počátku slova bylo nahrazováno rázem, který někdy přecházel v *h*: *'emem*, *hemem* (vezmeme 1504), *hak*, *'ök*, *huk* (vlk 1462) *s 'dmi* (s vámi 1007), nebo bylo místo něho realizováno *h*: *hisokí* (vysoký 1495), *hajičko* (1429). Toto *h* se tu pak houževnatě drželo i později, když se dítě pokoušelo (samo od sebe) o realizaci správnou: *fff-hoda* (voda 1464), *ff-haňička* (vanička 1415), *ff-hejká* (velká 1432). A v některých slovech tu bylo artikulováno správné *v* teprve půl roku po ustálení artikulace *v* intervokalickeho. (To by opět nasvědčovalo tomu, že neznělé hlásky jsou pro dítě, propracovávající se k artikulaci, snazší. — Pokud jde o protiklad znělosti *f—v*, byl porušen jednou při *v*: *vođička!* (E, 2;3,3).

Zajímavé tu je, že v některých slovech bylo vždy *v* nahrazováno důsledně rázem, v jiných opět místo něho bylo vždy jen *h*. V některých slovech pak bylo kolísání mezi *h* a rázem. Kdybychom přijali myšlenku, že dítě se dychtivě zmocňuje nových výrazů („arripuje“ jejich zvukovou formu; sr. M. v. 29) a na nich pak perseveruje, našlo by se pro to mnoho dokladů právě při rozboru našeho materiálu, týkajícího se této hlásky. Tak na př. v slově „velký“ (často užívaném) se objevilo *h* (1;9,16) a drželo se tu i v době, kdy v jiných slovech už bylo náslovné *v* realizováno

²⁴) Jistě tu působí okolnost, že *v* patří k souhláskám, které mají nejkratší kvantitu. (Sr. Hála, Ú 136.) Krom toho *v* patří (vedle *l, j, h*) k hláskám „akusticky chabým“. (V. Hála, Ú 86)

správně (2;3,9). Podobně se dlouho držela realizace s *h* v slově „voda“. A když už se tu konečně *v* zafixovalo, zanikala před ním předložka „*ve*“: *je vođe* (je ve vodě; ještě ve věku 3;3,6).²⁵⁾

V souhláskových skupinách se někdy *v* chovalo jako explosiva; udrželo se totiž při zjednodušování skupiny na úkor oklusivy, ač běžně při zjednodušování konsonantických skupin děti vypouštějí frikativy a podržují explosivy; v skupině dvou souhlásek trvalo někdy na újmu druhé: *vje* (dvě 220), *věže* (dveře 221), *vizdám* (hvízdám 324), *povazek* (podvazek 925), *vážíčka* (tvářička 1365), *vak* (vlak 1458), *vasi* (vlasy 1459), *Vasta* (Vlasta 1460), *veči* (větší 1443), *vezu* (vlezu 1461), *voňuj* (zvonil 1593). Jindy však tu zanikalo: *međet* (medvěd 620), *jeđela* (věděla 1427), *Jejka* (Věrka 1434), *ješ* (věž 1446), *žádu* (vzadu 1501), *zít*, *zal* (vzít, vzal 1574), *zaží!*, *zažit* (zavřít 1544).

Nejméně snadrá byla pro dítě skupina *sv*, která byla vypouštěna nebo realizována jako *f* (ač nikdy se děti nesetkaly s osobami, u nichž dochází v těchto slovech k progresivní asimilaci znělosti ve skupině *sv*): *ajít* (svařit 1047), *fátek* (svátek 1248), *fatí* (svatý 1249), *fjello* (světlo 1250), *finsvo* (*e*, svinstvo 1253), *fička* (svíčka 1252), *fuj* (svůj 1256), *lofítim*, *fítit* (rosvítím, svítit 1091, 1254); — Sr. u K.: *hofítim* (1927), *fello* (1450), *fítita* (1473), *finto* (1474), *fítim* (1475), *fatí* (1468). — V mazlivém stylu tu došlo k realizaci *f* i místo *šv*: *jestički* (švestičky 1294).

Nejpozději se vyvinula náležitá artikulace skupiny *hv* (patrně proto, že původně oba tyto fonémy měly touž realizaci v podobě *v*: *jezda* (2;2,1) > *vjezda* (2;5,12) > *hvjezda* (2;7,10). — Sr. tu K. (397): *vjezda* (3;2,12) > *hvjezda* (3;4,20).

Zdá se tedy, že zdržení vývoje této souhlásky způsobila především její akustická podstata, její menší srozumitelnost, či snad lépe řečeno „poznatelnost“.²⁶⁾

2) Palatála *j*

Na rozdíl od chlapce, objevilo se *j* v řeči druhého dítěte záhy, jak je to obvyklé u dětí vůbec: *kája*, *jája* (Kája 398 — 1;4,16). V násloví bylo někdy vynecháno (ako 359, *enom* 372, atd.), ale to nebylo dáno charakterem této hlásky, nýbrž zvykem dítěte vypouštět počáteční konsonanty vůbec. (Sr. s. 66.)

Když si dítě osvojovalo slova obsahující foném *l*, realizovalo jej jako *j*, (kromě *l* slabikotvorného, které bylo zprvu zastupováno vokálem: *muč!* — mlč 648): *pájé* (1;8,11), *kojo* (1;9,17), *aňďej* (1;4,29), *joť* (2;2,9).

²⁵⁾ Sr. tu K.: *žije vođe* (3;6,0), *je vođe* (3;9,8 — H). — Zde více než pravděpodobně M. napodobila (arrepce) mluvu staršího bratra. Je to jeden z dokladů, který vede k přesvědčení, že děti podléhají vlivu sourozenců nejen v rozvoji slovní zásoby, ale i ve fonetickém vývoji své řeči více, než bychom se mohli domnívat. (Sr. dále s. 75).

²⁶⁾ Sr. Hála (*Artikul.*): „Třetí šum je při *v* slabší a krom toho překrývá zněním hlasu, takže se mnohdy stává nezřetelným“ — Sr. i F. s. 29 a Romportlovu studii o *f* a *v* v soustavě českých konsonantů (*SaS* 19, 1958, 265–277).

Jako *j* bylo zprvu realizováno i *r*, pokud si dítě neosvojilo artikulaci *l*, které pak vibrantu zastupovalo: *jáno* (1075), *pája* (850), *papíj* (848). — Vývoj tu byl následující: *jáno* (2;3,9) > *láno* (2;5,10) > *ráno* (3;11,27).

Někdy zastupovala tato hláska i *ř*, které však jindy bylo realizováno jako *ž*: *ažija*, *ajiš* (vařit 1417). — Výjimečně se ozvalo *j* místo intervokálního *h*: *Bojóš* (Bohouš 67), *ojeň* (oheň 793), *bojem* (sbohem 1132). To však by se dalo vysvětlit napodobením oslabeného *h* v řeči dospělých (podobně jako v některých slovech docházelo k oslabení intervokálního *v*). — Naopak místo *j* se objevilo *h*: *hezďim* (jezdím 376). V slově „nejde“ bylo *j* vypouštěno za současného dloužení předcházejícího vokálu: *ďéde* (386).

Jako druhý člen souhláskové skupiny bývalo *j* vypouštěno: *behal* (47), *pekní* (870), *večí* (1443). Po labiálách se tu však objevilo poměrně brzy; ve skupině *vj* zůstávalo *j* nebo *v*, teprve později byly realizovány hlásky obě: *jedeja* (věděla 1427), *večí* (větší 1443).

3) Veláry

ch, γ

Velární *ch* se objevilo poprvé (tak jako u K.) v interjekci: *hich!* (1;5,29 — 259/a), teprve později jako realizace fonému: *cheba* (chleba 1;7,4), *ňich* (sníh 1;9,7), *píchá* (1;11,4). Palatalisované *čh* zastupovalo někdy v násloví neznělou sibilantu: *čf i-ti* (sirky 1;7,14), *čfati* (šaty 1;7,4), *čfama* (sama 1;8,3). — Sr. tu i *hapčík* — *hapčik!* (*e*, 1;9,99 — 255).

Později bylo toto náhradní *čh* realizováno prostě jako *ch*: *chďňki* (sáňky 2;0,16), *chedja* (sedla 2;2,5), *chudí* (smrdí 1;10,21), *chudíško* (srdíčko 1;11,9), *chatički* (šaty 2;1,14). — (U K. bylo v podobných slovech kolísání *ch—čh.*) — Jako *ch* byla realizována i skupina *fst*: *chaň!* (vstaň! 1478).

V počátcích řeči v jednom slově bylo nahrazeno explozivou *t*: *pateti* (punčochy 1056), v několika případech bylo místo něho artikulováno *f*: *fof* (foch 232), *dachochón* (gramofon 239), *plafetka* (plachetka 901), *echón* (telefon 1310), *chósi* (vousy — *fousi* 1470). Jindy místo něho zaznělo *k*: *lokneska* (lochneska 587), *mok* (mohl — *moch* 658), *mouka* (moucha 672), *jikje* (rychle 1110), *posoukejte* (poslouchejte 956); naopak samo zastoupilo někdy náležité *k*: *chošik* (košík 491), *utech* (utekl 1401), nebo *h*: *kochoutek* (*E*, 459). Slovo „chodník“ (336) bylo realizováno jako *γovňik* (K. *zohňú*). — Jindy bylo *ch* nahrazeno frikativou *š*: *bačkojkáš* (v bačkorkách 31). Kolísání *k—ch—š* bylo v slově „doktor“: *doktoj*, *dochtoj*, *doštoj* (190), oscilace *ch—š* byla ve slově „buchta“: *buchta*, *bušta* (99).

Ve skupinách konsonantů bývalo *ch* oslabené nebo bylo prostě vynecháváno: *člebíček*, *ebíček* (chleba 330), *čhupatá* (chlupatá 331), *lapeček* (chlapeček 329). — (Tytéž realizace zaznamenány u K.)

Skupina *chv* byla zjednodušována na *ch*: *chilinka* (348 — 2;3,23); sr. K.:

chilinta. Nejpozději byly realizovány správně skupiny *sch* a *chc*. V první z nich zprvu bylo vynecháno *s*: *na chedanou* (shledanou 1141), *chútki* (schůdky 1143); sr. K.: *chodi, šodi, ss-chodi*. — Druhá z těchto skupin (*chc*) nahrazována skupinou *chs* nebo *st*: *nechse, nesti* (nechce, nechci), a to ještě ve věku 2;6,14. — Sr. K.: *stí* (chci), *seš* (chceš), *nesce* (nechce).

Odchylné realizace, v mnohých případech velmi podobné nebo i totožné v řeči obou dětí, lze asi vysvětlovat především akustickými vlastnostmi této hlásky, jež je málo donosná. Proto asi ještě ve věku 3;7,27 opakuje děvče neznámé mu dosud slůvko „chutě“ jako *ute* (346).

γ

Znělé *γ* se vyskytlo v počátcích řeči M. několikrát jako realizace náležitého *g* (*řeydo* 736), ve formě palatalisované (což byla častá realizace v řeči K.) zastupovalo někdy znělé sibilanty nebo znělé *ř*: *páýní* (prázdný 987), *řikej!* (říkej 1117), *neýnám* (neznám 1576), *ýádu* (vzadu 1501), výjimečně pak skupiny *hř* nebo *dv*: *řebík* (hřebík 310), *řebínek* (hřebínek 311), *řeje* (dveře 221). — Důsledně nahrazoval palatalisovaným *γ* znělé sibilanty K.: *řeňit* (ženich), *háýet* (házet), *ýádu* (vzadu), *ýacfe* (zase).

Podobně jako osobitá hláska dítěte *cl* přešla později v *ch*, patřící k repertoiru fonémů v řeči okolí, tak i toto *γ* přešlo v *h*: *hádu* (vzadu 1501), *heji* (zelí 1558), *hejta* (zítra 1564), atd.

4) Laryngála h

Tak jako v řeči staršího dítěte, objevil se tento konsonant také u M. jako jeden z prvních a jeho článkování bylo hned od počátku stálé. Jen v několika málo případech byla místo něho artikulována hláska jiná. Tak *f*: *šija, iinta* (hyacinta 325), *g*: *mgli* (mohli, H, 658), *ch*: *kachoti* (kalthoty 401), *kochoutek* (kohoutek 459), *j*: *bejat* (běhat 47), *Bojóš* (Bohouš 67), *ojeň* (oheň 793), *bojem* (sbohem 1132; sr. pod *j*.)

Někdy bylo napodobeno zprvu jako ráz: *ouko* (E, horko 288 — 2;0,2), nebo tu bylo kolísání, hlavně v prvních slovech, mezi *h* a rázem (*ajsl* ~ *hajs!*, *ap!* ~ *hap!*, *ajat* ~ *hajat*). — (Toto kolísání mezi rázem a *h* bylo i v počátcích řeči K.)

Někdy, a to opět jako u jiných znělých konsonantů, docházelo k desonorisaci, hlavně v promluvách emfatických: *tuhá* (trhá 1342), *duhá* (druhá 210), *muha* (mlha 650). Na počátku slova bývalo nahrazováno (jako jiné souhlásky v řeči M.) rázem, v souhláskových skupinách před *j*, *n*, *ň*, *v* bývalo vypouštěno: *ují* (uhlí 1377; ale: *huška* — hruška 308), *net* (hned 269), *ňedí* (hnědý 270), *vjezda* (hvězda 323), *vizdat* (hvízdát 324). — Sr. K.: *het, net* (hned), *ňedí* (hnědý). — V slově „hvězda“ se objevila náležitá artikulace teprve, když už všude jinde bylo *h* realizováno správně, ve věku 2;7,10. — (Rovněž u K. se v tomto slově objevilo až naposledy: 3;4,20.)

Samo někdy zastupovalo počáteční *v* nebo *z*: *hají* (vaří 1417), *henku* (venku 1433), *híno* (víno 1454); *hadu* (vzadu 1501), *he chodú* (ze schodů 1517), *hámek* (zámek 1524).

5) Sykavky

Na rozdíl od K. zvládla M. artikulaci sykavek dřívě. Ale proces fixace těchto hlásek trval rovněž dosti dlouho. Důvody by bylo lze hledat, podobně jako při rozboru řeči prvního dítěte, jak v artikulační náročnosti sykavek, tak i v nutnosti jejich správného akustického hodnocení. Někdy totiž docházelo k substituci sibilant hláskami jinými, při čemž se tu jeví zajímavé analogie s řečí K. Jestliže totiž bylo konstatováno, že K. zápolil po nějakou dobu s rozlišováním sykavek hlasných a nehlasných (F. s. 32), docházíme k těmž zjištění také u M. Také v její řeči pak najdeme (třebas řidčeji) kolísání v rozlišování hlásek párových (s—z, š—ž).

š, ž

Dřívě se objevila a pak také ustálila hláska neznělá, a to nejdřívě na konci slov a slabik: *dáš, piš!* (1;7,7), *míš* (smíš 1;7,11), *pěš* (1;7,18 — čepec 128), *míš* (1;7,19), *hapáš* (1;7,20), *ete* (ještě 1;7,6) > *eš-te, ešššte* (1;9,26) > *eště* (1;11,7). Dlouhý konsonant tu vznikl buď z emfasy nebo se snahy po správné artikulaci sykavky. (Sr. *tušššška* — tuška 1363.)

Na počátku slova bylo vynecháváno nebo realizováno jako *ch*: *atiš, cíatiš* (šaty 1264), *čěst* (šest 1266). A naopak místo *ch* se objevilo v slově „doktor“ (*dochtor: doštoj*). Avšak v interjekci *šiš!* (1262) bylo vždy náležité *š*, které se tu objevilo (už ve věku 1;7,7), jako jedna z prvních realizací tohoto fonému v řeči našeho dítěte.

Před souhláskou bylo vypouštěno: *kábeš* (škrabeš 1273), *peňďik* (špendlík 1281), *pína* (špína 1283), *táva* (štáva 1286). Dokud se nevyvinula artikulace afrikáty *č*, bylo také *š* realizováno na konci slov a slabik místo *ni*: *míš* (míč 1;8,22), *ebiš* (chlebiček 1;9,16), *poš* (proč 1;9,19), *poškať* (počkat 1;11,24), *hojšiška* (holčička 1;11,4), *tiš* (tyč 1;10,3) atd.

Někdy pak se objevilo i na místě náležitého *s* nebo *c* (nebo jeho varianty *š*): *pošim, pošim* (prosím 1000), *noš, nos* (nos 755), *paše, paše* (prase 979), *páš, pás* (pás 857), *moš* (moc 656); atd. — Ale na počátku slov místo *c, č* bývalo *t, t*: *tusá* (cucá 117), *tíst* (číst 142).

Výjimečně bylo realizováno místo *ch*: *bačkojkáš* (v bačkorkách 31); na kolísání mezi *ch—š* ukazuje doklad: *bušta ~ buchta* (buchta 99).

Rovněž tak zastupovalo dosud nevyvinuté *ř* (neznělé): *potáš* (polštář 940), *tlakaš* (trakař 1337), *višise* (vichřice 1451), *pšála* (přála 1014), *tšiči* (tři 1354), *ušiš!* (utři! 1402). Ale tuto úlohu konalo někdy i *s* (nebo *š*): *pses* (přes 1024), *ťakas* (trakař 1337), *pšives!* (přivez! 1042).

Později než *š* se objevilo v řeči M. znělé *ž*, které původně bylo realizováno jako *ý* nebo *j*: *ýide* (židle 1606 — 1;10 3), *jýjeň* (žízeň 1609 — 1;11,25). — Později místo *ý* bylo tu prostě *h*: *hivej* (živý 1608 — 2;2,5), *hizi žizi žís* (1115 — 2;3,5).

Poprvé bylo realizováno *ž* (1;9,22) v interjekci *jéžiš!* a začalo se pak obje-

vovat v 11. měsíci druhého roku. V řeči mazlivé bylo místo *ž* později zaznamenáno *j*: *nojiška* (nožička 754 — 2;0,4).

Samo *ž* pak zastupovalo také *ř* (znělé): *aží* (*e*, vaří 1417 — 1;9,28), *židít* (řidít 1118 — 2;3,15), *žikej!* (řikej! 1117 — 2;6,11) atd.

Podobně jako u jiných hlásek znělých i při *ž* docházívало (hlavně při emfasi) k oslabení nebo i k ztrátě znělosti: *mužu* (*E*, 1;10,5), *mašu* (1;11,17), *mužu* (2;0,10 — 658), *nóžiški* (*M*, 1;10,21 — 754), *žeknu!* (*E*, 2;7,8 — 1609), *žižeň* (*E*, 2;3,5 — 1609), *zaži zas!* (*E*, 2;4,19 — 1544).

s, z

Podobně jako u páru *š—ž* i zde dříve nacházíme v deníku záznamy o realizaci hlásky neznělé, teprve později se vyskytuje v promluvách dítěte i konsonant znělý. Náznaky artikulace neznělé sibilanty lze zjistit poměrně brzy, a to v interjekcích: *haj(s)!* (1;3,22), *sss!* (napodobení sykotu 1;4,25 — 1121/a). V řeči *K*. bylo *s* nejdříve nahrazováno závěrovým *t*: *bot* — *bos*, *pate* — *prase*, atd. (Sr. *F.* s. 34). Podobné realizace najdeme i mezi prvními pokusy o výslovnost *s* v řeči *M.*, ale jen výjimečně: *otiš* (husička 320), *pətiš* (pusička 1058), *pate* (prase 979).

Jinak se u *M.* vyvíjí přímo artikulace sykavky, a to nejdříve na konci slova. Její realizace mají řadu variant, těžko transkripční postižitelných. Zhruba je lze charakterisovat jako *ś*, které pak někdy přechází v *š*. K těmto změnám (podobně jako při znělém *z*, které bývá zaměňováno za *z* a *ž*) docházívá pak i později, hlavně v řeči mazlivé, což lze také postřehnout běžně u většiny českých dětí. Bylo by zajímavé zjistit, jaké jsou prvotní artikulace sykavek tupých u dětí. Pakliže je tvoří tak, že při nich špička jazyka zůstává dole (jako někdy u dospělých),²⁷ bylo by velmi snadné vyložit časté záměny *s—ś—š* a rovněž *c—ć—č* u dětí: Šlo by v podstatě jen o různé modifikace artikulačního postavení pro *s*. Pokud pak dochází u dospělých k artikulaci tupých sykavek se špičkou jazyka skloněnou jako při *s* a jen trochu posunutou vzad, bylo by možno ji vykládat jako setrvání na původní artikulaci dětské. U dětí by tu pak šlo o týž jev, který zaznamenal Smoczyński pro alveoláry oklusivní. (Sr. s. 21.) — Pro toto kolísání v řadě *s—ś—š* najdeme řadu dokladů v řeči *M.*, jako na příklad: *bos* — *boś* (70), *nos* — *noś* — *noś* (755), *hajs!* — *hajs!* — *hajś!* (250), *pusa* — *puśa* — *puśa* (1058), *nesu* — *neśu* — *neśu* (743), *osum* — *ośum* — *ośum* (818), *pes* — *peś* — *pejśek* (880) atd.

O obtížnosti zvládnutí artikulace *s* svědčí doklady, z nichž je patrné úsilí dítěte o správné tvoření hlásky, jež se projevuje prodloužením její tense: *hesská* (pův.: *he-tá* — *hezká* 72), *pass-tiš* (prstíček 1005), *ess-lo* (těsto 1318).

Dříve se objevilo *s* na konci slov; v násloví před konsonanty bylo zprvu vy-

²⁷ Sr. Hála—Sovák, 158: „Na konec je třeba zmínit se o jedné artikulační odchylce, která není sluchu nějak nápadná a proto zůstává nepovšimnuta; je to *ś*, *ž* tvořené *s* hrotem jazyka oprřeným o dolní řezáky.“

O kolísání mezi realizacemi *s—ś* a *c—ć* u dětí mluví také Gvozdev (11).

pouštěno, před vokály pak (pokud nebylo vynecháno, jako M. vynechávala zde i souhlásky jiné) bylo někdy nahrazováno hláskami *čř*, *ch*: *čřama* (sama 1127), *čři-ti* (sirky 1141), *cháňki* (sáňky 1128), *chvňiško* (sluníčko 1168). Obyčejně však bylo před konsonanty delší dobu vynecháváno: *mim* (smím 1177), *met* (smet 1178), *pí*, *paj* (spí, spal 1193), *tojim* (stojím 1208). Zde bylo vynecháváno ještě na počátku třetího roku, ač uvnitř slova už v tomto postavení realizováno bylo: *pusť!* (1059 — 1;10,10), *Ůstí* (Ůstí 1400 — 1;11,12.) — Sr. tu také: *mim* × *nesmim* (1177 — 2;1,14).

K správné realizaci ostré neznělé sykavky se dopracovala M. (nepřihlížíme-li k různým deformacím stilovým) teprve ve čtvrtém měsíci třetího roku. Pokud nebyly v repertoiru dítěte dosud afrikáty, zastupovalo *s* afrikátu *c*: *nechse* (nechce 343), *ňis* (nic 747), *osásek* (ocásek 776), *peska* (pecka 866). Výjimečně bylo *s* realizováno také místo náležitého *ř* (neznělého): *bustík* (buřtík 1483), *tatas* (trakař 1337). Místo skupiny *fst* (pokud tu bylo vůbec *s* artikulováno) se objevilo (H) *ch*: *chaň!* (vstaň 1478). — (O skupině *sv* v. pod v.)

Párová hláska zněla se vyvinula později než *s*. Zprvu byla nahrazována hláskami *j*, *ý*, *h* nebo byla prostě vynechána: *jase* (zase 2;0,5), *majat* (mazat 2;0,6), *ýima* (zima 1;11,18), *ýuju* (zuju 1;10,21), *ýobí* (zlobí 1;9,26), *op!* (2;0,16) a *hop!* (zlob! 2;3,4), *ýajís* (zajíc 1;9,26) > *hajíc* (2;0,5) atd. — Ale v interjekci „řízi!“ byla realizována již dříve: *žízi* (1115 — 1;10,3). Nejdříve se pak objevovala na konci slabiky: *jezdíčka* (hvězdička 323 — 1;10,8).

Před následující souhláskou odpadala: *bohem* (sbohem 1132), *hasi* (zhasli 1562), *duch* (vzduch 1503), *mačkám* (zmačkám 1572). Nejpozději byly náležitě realizovány skupiny *zh*, *zv*, *vz*: *zhasli* (2;7,10), *vlacim* > *zvlacim* (zvracím 2;7,1), *vzádu* (2;9,10), *vzduch* (2;10,20).

Jako se upevnilo *š* dříve než *s*, podobně *ž* předcházelo *z*, jak je pěkně vidět z dokladu *haží!* (zavřít 1544 — 2;3,26), kde už je správně realizováno *ž* (zastupující *ř*), ale dosud není zafixováno *z*. (Sr. podobný doklad u K. (1000): *želeýnej* — železný.)

Podobně jako K. i M. v slově „benzin“ vyslovovala: *beňdín* > *benzín* > *benzín* (49), napodobující tak věrně realizaci, kterou někdy slyšela ve svém okolí.

c) Afrikáty.

Zcela tak jako v řeči staršího dítěte, „nehledíc k dvěma všeobecně nejobtížnějším konsonantům *r* a *ř*, byly souhlásky polozávěrové poslední, jež se v řeči našeho dítěte objevily“. (Sr. *F.* s. 36). A bylo-li konstatováno v řeči K., že afrikáty „byly zprvu nahrazovány oklusivami, později, po vývinu frikativ, sykavkami“ (*ibid.*), je možné toto zjištění podepřít i doklady z řeči M.:

- a) *ofte*, *opte* (ovce 1;8,26 a 1;9,2), *oči* (oči 1;8,11);
- b) *ňis* (nic 1;8,11), *míš* (míč 1;8,22).

Avšak poněvadž M. se začala relativně brzy pokoušet o artikulaci sykavek,

nacházíme u ní v mnohých slovech hned od počátku kolísání *t—s* a *t—š* a obě stadia, o nichž byla zmínka výše, jakoby se u některých slov překrývala: *mítek* (1;10,12) — *míš*, *míški* (1;10,15); *taj* (čaj 1;7,25); *řič* (prýč 1;7,7); *tusá* (cucá 1;11,3).

Jestliže si tedy při realizaci afrikát *K*. vybíral při napodobení jejich článkování nejdříve prvek závěrový a později, na vyšším stupni vývoje výslovnosti, jejich element frikativní, *M*. v některých slovech volila prvek jeden, u jiných druhý. A poněvadž současně zvládala artikulaci sykavek, objevují se asi u ní častěji místo afrikát s nimi příbuzné frikativy, tedy jakýsi vyšší stupeň vývojový. Je to přirozený důsledek okolnosti, že proces fixování artikulace probíhal u *M*. rychleji (sr. s. 9), ač byl ve srovnání s vývojem řeči jejího bratra méně pravidelný. Ale i u *M*. by se určitá pravidelnost, či lze-li říci zákonitost, najít dala: Na počátku slov se spíše objevovaly místo afrikát hlásky závěrové, na jejich konci byly skoro vesměs sykavky. A v době, kdy na konci slov už afrikáty byly pevné, v násloví ještě po dlouhou dobu se místo nich držely náhradní oklusivy.

c, č

Jak již bylo řečeno, *č* bylo zprvu realizováno jako *t* (*hatat* 1;7,4), nebo jako *š* (*piš* — *prýč* 1;7,7). V některých slovech však i u *M*. lze zjistit zcela stejný vývoj artikulace afrikát jako u *K*.: *hatá* > *hašá* > *hačá* (241), *otí* > *ošiška* > *očička* (801), *utiš* > *ušiš* > *učiš* > *učički* (ručičky 1099). Někde však přešlo *t* přímo v *č*: *tisjo* > *čislo* (141), *tist* > *číst* (142).

Na počátku slov (nebo slabik) bývalo však obvyčejně *t*: *lepec* (128), *tekat* (126), *tistim* (145); *tátek* (ptáček 1047), *heťi* (větší 1443). — V slovech později osvojených bylo tu už *š*: *hošiška* (holčička 278), *košiš* (kočička 458), *tejšek* (strýček 1228).

Na konci slov bývalo *š*: *tiš* (klíč 440), *poš* (proč 995), *tatiš* (tatíček 1307).

Jen výjimečně (*H*) zaznělo místo náležitého *č* v počátcích řeči *p*: (*páp* — *čáp* 124), *č* samo pak jednou místo *š* (*mušič* — *musiš* 683, *H*), jednou místo *sl* (*čon* — *slon* 1165), místo *š* bylo realizováno zpočátku v slově „šmolka“ (*čmolka* 1599).

První náběh *k* artikulaci *č* byl zaznamenán už ve věku 1;4, kdy dítě napodobilo interjekci „čiči“ (139) jako *tšiči*, později (1;7,6) jako (*č*)*i*(*č*)*i*. Správné *č* se pak objevilo v tomto slově o měsíc později (1;8,11), ale docházelo tu k vyrovnávání se způsobem realizace náslovného *č* v slovech jiných (*tiči*) nebo k jakési „regresi“ původní realizace (*tšiči* 1;8,24). Po dalších dvou měsících pak už zde bylo článkováno správné *č* (1;10,19). Zajímavý je záznam (140), podle něhož dítě vyslovilo nejprve nové slovo správně (*čuchá* 2;3,5), ale brzy (2;3,14) zde počalo realizovat *t* (*tuchá*) jako při prvních krůčcích na cestě k zvládnutí artikulace afrikát.

Nejdříve bylo pak *č* realizováno (1;10,1—8) na konci slov a na konci slabik před *k*: *habáč* (pohrabáč 929), *epič* (564), *poč* (995), *tič* (1369); *Mávička* (607), *ba-bička* (28), *opička* (812) atd., a to v jedenáctém měsíci druhého roku. — Tedy jakoby se potvrzovala domněnka vyslovená v práci první (*F*. s. 36), že „nejvhodnější

podmínky pro správnou artikulaci byly před následujícím *k*“. — V dvanáctém měsíci pak už bylo běžné uvnitř slov i v jiných případech: *tajiček* (čajiček 123), *hajiček* (247), *míček* (633); doklad *tajiček* (čajiček 123) je zajímavý proto, že uvnitř slova je už realizace správná, na počátku se stále drží náhradní *č*.

Teprve v třetím měsíci třetího roku (před *v* až ve věku 2;5) se objevuje v násloví. Tu pak zastupuje i skupiny *tř* a *stř*, pokud se neobjeví správná artikulace hlásky *ř*: *čkolka* (1355), *čecha* (střecha 1229), *učí* (utři 1402), atd.

V promluvě „nedbalé“ bylo místo něho později realizováno *c*: *celt* (čert 133 — 2;9,23), *hojčicka* (holčička 278 — 2;7,29).

Hlásk *c* měla obdobný vývoj jako *č*, jsouc zpočátku nahrazována závěrovým *t*, které bylo často palatalisováno v *č*: *to*, *čo* (co 115), *tuchá*, *čuchá* (cuchá 118); *čítím* (cítím 112), *čouvám* (couvám 116), *otás* (ocas 776). Později byla realizována jako *s*: *sízej* (cizí 114), *šeso* (něco 729). — Na konci slova tu bylo hned od počátku *s*: *šis* (nic 747), *pajes* (palec 837), *čísís* (1325).

Nejdříve se objevil náběh *k* náležitě artikulaci *c* v interjekci „bác!“: *báč* (1;7,4), *bás* (1;7,21); poprvé se začalo objevovat náležité *c* v dvanáctém měsíci druhého roku na konci slova: *kobejec* (koberec 454), *emec* (Němec 739), *číneč* (Klínovec 445), *koneč* (479) a brzy pak i v jiném postavení: *plácám* (1;11,24 — plácám 900), *pláce* (1;11,28 — práce 972).

Nejpozději se vyvinulo v násloví, kde se dlouho drželo původní *t*, *č*, *s*: *čelej* (celý 107) *sízej*, *čijá* (cizí 114). Zde se jeho realizace ustalovala teprve průběhem třetího roku. — Sr. tu i: *tucat* (cucat 2;0,0), kde se drží na počátku slova ještě realizace starší. Tedy případ podobný jako u *č*: *tajiček* (čajiček 123).

V slově „hořčice“ (291) po *s* (zastupujícím *ř*) se udrželo *č* i v době, kdy už v tomto slově *M.* artikulovala náležitě *c*: *hořčice* (2;0,5).

3. ž

Znělé varianty afrikát se objevily (podobně jako u *K.*) až po ustálení artikulace párových hlásek neznělých, a to v slovech, v nichž byly realizovány v okolí dítěte: *oznak* (2;5,26) > *ot-znak* > *voznak* (2;8,13); *pozim* (2;4,29) > *požim* (2;6,12); dále pak (stejně jako u *K.*) v realizaci slova „benzín“: *benžín* (49; sr. pod *z*).

K. nahrazoval touto hláskou i souhláskovou skupinu *dř* (dřevo — *zevo*), užívaje tu současně i hlásky *ž* (žif — dřive). *M.* tu užívala jen hlásky *ž*: *ževo* (214), *žif* (215), *vožel* (odřel 788).

d) Hlásky *l*, *r*, *ř*.

Tyto tři hlásky se objevily v řeči dítěte jako poslední. Dříve se ustalovalo *l* (2;2—2;5), po něm pak *r* (3;11—4;1) a posléze *ř* (4;2—4;5).

Laterální konstrikтива byla našemu dítěti, podobně jako velké většině jiných dětí, obtížná a vývoj její artikulace si vyžádal delší doby. Ozvalo se sice *l* dočasně jako *l* v broukové interjekci „lalá“ (*lálu* — napodobení zpěvu 1;6,2) a jednou při zvolání „hapalo!“ (*hapaló*, *H*, 254—1;6,15; jednou tu dokonce — echolálicky — bylo napodobeno správně: *hapala!* (*e*, *H*, 1;6,18). Když pak později bylo vyslovováno (od 1;8), bylo běžně realizováno jako *j*: *tájít* (králík 514), *pájí* (pálí 838), *jítaja*, *jetej* (lítala, letěl 567) atd. — Na počátku slova bylo vypouštěno: *ampa* (552), *íbí* (líbí se 753), *hedat* (hledat 266) atd.

Poprvé se objevují náznaky artikulace *l*-ové v slově „uhlí“ (1372), kde zní jako *l*: *ují*, *ulí* (*H*, 1;10,1) a ve jménu „Věrka“ (1434), kde je realizováno jako *ɥ* (*Jeřka* 1;10,6). Ke konci druhého roku dochází občas k náběhům článkování *l* nebo *l* vedle stále běžných realizací prvotního *j*: *dólu* (*H*), *dóju* (1;11,7), *đelat* — *đejám*, *đejá* (2;2); *ekla* — *ekja* (2;0); *teplá* — *teplá* — *tepjá* (2;1); *tole* — *tole* — *todle* — *todle* (2;2,1); „co je tohle?“ bylo zprvu vyslovováno: *toje toje?*

Jindy bylo v této době *l* realizováno jako *l* či *ɥ*, nebo bylo naznačeno (uvnitř slova) kratičkou pauzou (někdy za současného dloužení předcházejícího vokálu): *holka*, *houka* (holka 278); *pištauka*, *pištajka* (895 — v řeči mazlivé zde bylo ještě *j* ve věku 2;8,3!); *he-kí*, *helki*, *hejki* (velký 1432); *tikó-ka*, *čikouka*, *čikojka* (tříkolka 1355); *eti-ko*, *etiuko* (světýlko 1250); *koupé-ře* (v koupelně 500), *mé:-jo* (mejdlo 686), *bé:-je* (brejle 89).

Počátkem třetího roku se začínají objevovat realizace *l*-ové: *tatílnek* (*H*, 1307 — 2;0,26), *plavdepodobne* (*e*, 985 — 2;1,3), *kikilíki* (434 — 2;1,23), a to nejčastěji po *d*: *jedla* (384 — 2;0,28), *todle* (1312 — 2;0,6), *bidlí* (103 — 2;1,9), *mejdlo* (686 — 2;1,6), *ídlíčka* (židlička 606 — 2;2,18), *modlí* (modrý 661 — 2;1,2). — V naposled uvedeném slově bylo velmi přesně artikulováno echolálicky (2;2,3), když K. (3;6,15), aby se pochlubil, že už umí článkovat *r*, vyslovil přehnaně: *modrrri*. — Sr. tu i doklady: *jampa* × *pod lampou* (552 — 2;3,17) a *sňedala* (*P*, 1187 — 2;4,5).

Současně s upevňováním artikulace se objevuje *l* i místo *r*, které až dosud bylo nahrazováno hláskou *j*: *dobjá* > *doblá* (186), *obejto* (dobré jitro 388); *johlík* > *lohlák* (1080), *jíma* > *líma* (1111) atd.

Ke konci třetího měsíce třetího roku už je velmi často realizováno správné *l*, ale současně v týchž slovech dosud perseverují původní artikulace s *j*. Někdy se pak stává, že *l* je realizováno i místo náležitého *j*: *lilák* (575 — 2;5,23), *jeje*, *leje*, *lele* (leje 582 — 2;7,24). Na počátku slova se artikulace *l* upevňuje pomaleji a je tu zafixována až o dva měsíce později (2;5). Zdá se pak, že dříve se upevňuje v slovech nově přijímaných do slovní zásoby: *laňka* (555 — 2;4,8), *legace* (legrace 559 — 2;3,15), kde je hned od počátku artikulováno *l* správně.

V cizích slovech, kde bylo v češtině neobvyklé spojení vokálů *a—o* nebo *o—e* bylo realizováno mezi těmito vokály: *kakalo* (kakao 399), *kánole* (kanoe 408).

Podobně jako u K. se obtížně ustalovala výslovnost *l* před *v* v slově „lvi“ (586): *levi* (2;8,3) > *lefi* (3;1,24). — Sr. K.: *leva, levi, vlem, luva, vli* ~ *l-vi* (678).

Slabikotvorné *l* bylo původně nahrazováno vokálem *a* nebo *ö*: *hak, ök* (vlk 1462 — 1;9,28). Později bylo realizováno jako *u*: *muš!* (mlč 648 — 1;10,20), *puni, puno* (plný, plno 913 — 1;11,18), *vuk* (vlk 1;10,3). — Podobně u K. byl vývoj *a* > *u* > *ʔ*: *vona* > *vuna* > *vlna*. K realizacím slabikotvorného *l* docházelo pravidelně teprve ve čtvrtém roce (3;7), kdy se k nim dítě obtížně propracovávalo, rozdělujíc si slova na slabiky: *ml-sná* (652), *ml-čet* (648), *na-pl-ňit* (710), *neduži* ~ *nedl-ži* (212). — Sr. tu K.: *pll-ní* (1065).

Později, když už se M. naučila tvořit *r*, realizovala pak někdy *r* i místo náležitého *l*: *eretrika* (elektrika 227), *fraška* (flaška 231), *korikrát* (kolikrát 467), *pod ravici* (pod lavici 557). — Podobně tomu bylo u K.: *drouho* (dlouho 221), *korikrát* (kolikrát 557), *richre* (rychle 1314), *vedre* (vedle 1664) atd. — (Sr. *F.s.* 38).

r

Pozorování vývoje této hlásky jen potvrzuje známý fakt, že vibranty se objevují při vývoji dětské řeči na posledním místě. (Sr. *F.s.* 39.)

Původně bylo *r* vypouštěno: *ak* (1073), *uka* (1099); nebo bylo nahrazováno kratičkou pauzou: *ka-táč* (416), *člí-tí* (sirky 1147), *veve-ka* (1444); někdy konečně se předcházející samohláska dloužila: *tění* (černý 131), *Féda* (Ferda 229). Koncové *r* bývalo však zastupováno prvkem vokalickým: *papiá* (848); *hadě, hadi* (hadr 246).

Později bylo běžné místo *r* realizováno *j*: *gajáš* (garáž 237), *hoja* (287), *kobejec* (454), *papájek* (848); *ďijka* (díрка 173), *sijki* (sirky 1147); *dobjá* (dobrá 186), *akjät* (dvakrát 220); *dotoj* (doktor 190), *kočáj* (457). Avšak před *k* se místo něho objevovalo *u*: *Jejka* (Věrka 1434), *vevejka* (1444), *kujka* (544). — (Další příklady uvedeny pod *u*.)

Slabikotvorné *r* bylo vyslovováno jako *a*, později jako *u* (*tiga* > *tigu* 1322), jež se udrželo i v době, kdy už jinde bylo *r* běžně realizováno — po ustálení laterální frikativy — jako *l*: *dlát* (208), *molí* (662), *lepublika* (1076), *vjelní* (1435), *pála* (850), *kocoul* (456); ale: *kup* (krb 522), *sušeň* (sršeň 1204) atd.

Ke konci čtvrtého roku se počalo objevovat *r* (3;11), a to nejdříve v slovech, kde následuje po *t*: „strana“, „strom“, „trochu“, „trojka“, „Petrovi“. Ale bylo zde dosud kolísání a v týchž slovech se objevovala i starší výslovnost *s l*. Během týdne se tu ustálila výslovnost *náležitá*, ale oscilace *l—r* trvala ještě další týden tam, kde bylo *r* na počátku slabiky nebo následovalo po *v*. Počátkem pátého roku byla pak artikulace *r* zcela zafixována (nejdéle se udrželo původní náhradní *l* v slově „červený“); *l* zůstalo náhradní hláskou už jen místo *r* slabikotvorného, kde fungovalo ještě další měsíc. Potom M. vyslovovala *r* *náležitě* všude (4;2): *vitr* (1457), *vrčet* (1475) atd. Někdy však docházelo k záměně *l—r* a *r* bylo realizováno i místo *náležitého l* (*korikrát* — *kolikrát*, atd.; sr. pod *l*). — (Ještě ve věku 10;5,1 reprodukoval K. nové pro něho slovo „orchestrální“: *orchestrární*.)

V pobočné slabice („rty“) bylo *r* realizováno (podobně jako *r* slabikotvorné) vokálem *u*: *uti* (*e*, 1078).

Velární *r*, jímž mnohé děti *r* nahrazují, se ozvalo v řeči M. jen výjimečně, spíše jako náhodně utvořený zvuk, a to ve věku 1;9,29 jako echolalické napodobení hlásky *r*. („On ještě neumí *r!*“ — *e*: *r*.) Znovu pak 2;1,10: *bačkotki* (31). — U K. rovněž zcela výjimečně: *oro* (aeroplán 7), *chivti* (sirky 1147), *papit* (848).

ř

Po ustálení artikulace *r* se pak objevilo jako poslední hláska vůbec *ř*, a to opět nejdříve (4;2—3) po *t* a *d*: *tři* (1354), *třeba* (1351), *střecha* (1229), *dřífko* (214), *dříf* (215). Po těchto hláskách bylo dříve nahrazováno hláskou *š* nebo *ž*, později zde místo souhláskové skupiny byla někdy realizována afrikáta: *tši* > *či* > *tři*, *Petšín* > *Petřín*; *diví* > *živí* > *dříví*, *hadík* > *haděžik* > *hažiček* > *hadřik*. — (Sr. K.: *teba* > *tšeba* (*čeba*) > *třeba*; *devo* > *d-zevo* > *zevo* > *dřevo*.)

Na konci první poloviny pátého roku (4;4—5) bylo artikulováno *ř* i v pozicích ostatních: *polštář* (930), *zarřít* (1544), *řizek* (1120). Zde totiž bývalo původně *ř* neznělé vynecháváno (*řída* — křída 533) nebo realizováno jako *š* nebo *s*: *kouř* (kouř 502), *hoščice*, *hoščice* (291); *ksičet* (křičet 532), *psedřii* (přední 1018). Znělé *ř* pak bylo nahrazováno nejdříve hláskou *j*, později pak realizováno jako *ž*: *peřina* > *pežina* > > *peřina* (879), *poját* > *požát* > *pořát* (951).

Zafixováním artikulace vibranty *ř* byl ukončen (podobně jako u K.; sr. *F.s.* 40), artikulační vývoj M., a to relativně později (4;5) než u jejího bratra (3;10). Přihlídneme-li k okolnosti, že M. zvládala artikulaci snáze, mohlo by to překvapit. Ale zde jistě působila jako silný moment okolnost, připomenutá výše (sr. s. 9): Děvče artikulovalo sice obratněji, ale méně přesně, realizace téhož fonému u něho byla často rozkolísaná a mnohdy u něho docházelo k regresím do původní, primitivnější výslovnosti. Neboť nepřesné artikulace nevadily děvčeti v dorozumívání, když někteří dospělí, v jejichž prostředí dítě vyrůstalo, se snažili každé jeho promluvě porozumět a dítě se tedy nemusilo vůbec snažit, aby přesnější artikulací dodalo svým promluvám větší srozumitelnosti.

Přehled vývoje souhlásek

K náležité realizaci souhlásek se dopracovává dítě postupně. Některé konsonanty se objevují už v prvních dětských promluvách a jejich článkování zvládne dítě dříve, u jiných trvá fixační proces artikulace delší dobu. Pokud jde o tuto dobu, záleží u některých hlásek také na jejich postavení v slově; v některých pozicích jsou podmínky pro jejich artikulaci lepší, v jiných se jejich článkování vyvíjí obtížněji a proto pomaleji. Zprvu děti některé konsonanty vypouštějí nebo je nahrazují

hláskami artikulačně a akusticky přibuznými, často pak je realizují v různých osobitých variantách a každé dítě projde obdobím fyziologické dyslalie. A podobně jako při vývoji samohlásek dítě realizuje i vokály, které v jeho mateřském jazyce neexistují (ə, ö, ü), tak i jeho souhláskový repertoár je zprvu bohatší o některé zvláštní konsonanty (*l̥, l̥̄, ɣ, ɣ̄, cħ*).

Za obecně platná lze pokládat tato pravidla:

1. Dříve se dítě naučí správně tvořit oklusivy a náležitě jich užívat, pomaleji zvládá článkování konstriktiv, z nichž nejobtížnější jsou mu sykavky.
2. Teprve po ustálení artikulace sykavek dojde v dětské řeči k realizaci afrikát.
3. Posledními ve vývojové řadě jsou likvidy (a to *r* až po *l*).
4. U českých dětí se objevuje pravidelně jako poslední hláska ve vývojové řadě *ř*.

Tato tvrzení, vyslovená podle pozorování normálního vývoje dětské řeči, můžeme podepřít i zjištěními, která vyplývají z průzkumu frekvence dyslalií funkcionálních²⁸⁾, t. j. tvoření hlásek odchylným způsobem od usu v určitém jazykovém prostředí běžného ve věku, kdy už většina dětí (obyčejně po 4. roce) artikuluje všechny hlásky náležitě. V statistikách dyslalií najdeme jen zřídka údaje o hláskách závěrových (z nich relativně nejčastěji a také nejvíce o velárách), zatím co většina dyslalií postihuje hlásky úžinové. Pokud bychom z těchto statistik chtěli usuzovat na artikulační náročnost jednotlivých souhlásek, dostali bychom toto pořadí: *l, sykavky a afriká'y, r a — u českých dětí — ř*. Tedy pořadí, které lze najít i při sledování vývoje artikulace obou našich dětí. Neboť u nich se ustalovala artikulace jednotlivých souhlásek v tomto časovém postupu:

	K.	M.		K.	M.
<i>p b m</i>			<i>š</i>	2;6—2;10	1;8—2;3
<i>t d n</i>	1;1—1;6	1;2—1;6	<i>s</i>	2;7—3;2	1;8—2;4
<i>t̥ d̥ ě</i>			<i>ž</i>	2;8—2;11	1;10—2;4
<i>k (g)</i>	3;0—3;1	1;9—2;0	<i>z</i>	2;8—3;4	1;11—2;11
<i>h</i>	1;1—3;5	1;4—2;8	<i>č</i>	3;1—3;3	1;11—2;5
<i>j</i>	2;6—2;10	1;5	<i>c</i>	3;2—3;4	2;0—2;6
<i>l</i>	1;2	2;0—2;6	<i>r</i>	3;5—3;7	3;11—4;1
<i>f</i>	1;8—3;0	1;7—2;8	<i>ř</i>	3;9—3;10	4;2—4;5
<i>ch</i>	1;9—3;3	1;8—2;9			
<i>v</i>	1;11—3;1	1;10—2;6			
	<i>Pozn. l̥: K. 3;4</i>	<i>M. 3;7</i>	<i>—</i>	<i>ɣ: K. 3;8</i>	<i>M. 4;2.</i>

Počaly se tedy vyvíjet (a také artikulačně ustalovat) u našich dětí konsonanty v tomto pořadí:

²⁸⁾ Sr. pozn. 15.

K.:	<i>p b m</i>	<i>t d n</i>	<i>t d ň</i>	<i>h</i>	<i>l</i>	<i>f</i>	<i>ch</i>	
M.:	<i>p b m</i>	<i>t d n</i>	<i>t d ň</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>f</i>	<i>ch</i>	
K.:	<i>v j</i>	<i>š s</i>	<i>ž z</i>	<i>k(g)</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>r</i>	<i>ř</i>
M.:	<i>š s</i>	<i>k(g) v</i>	<i>ž z</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ř</i>

Podle jednotlivých kategorií hlásek se jeví pořadí ustalování artikulace jednotlivých konsonantů takto:

	nezn.	<i>p t l</i>					<i>k</i>	
	závěrové zn.	<i>b d d'</i>					<i>(g)</i>	
	nos.	<i>m n ň</i>						
K.	polozávěrové							<i>č c</i>
	úžinové	nezn.		<i>f ch</i>	<i>š s</i>			
		zn.	<i>h</i>	<i>v j</i>	<i>ž z</i>			
	bokové a kmit		<i>l</i>					<i>r ř</i>
	nezn.	<i>p t l</i>					<i>k</i>	
M.	závěrové zn.	<i>b d d'</i>					<i>(g)</i>	
	nos.	<i>m n ň</i>						
	polozávěrové							<i>č c</i>
	úžinové	nezn.		<i>f ch</i>	<i>š s</i>			
		zn.	<i>h j</i>	<i>v ž z</i>				
	bokové a kmit.					<i>l</i>		<i>r ř</i>

Je tu shoda až překvapující. Rozdíly jsou totiž nepatrné. Je to dvojice konsonantů *l—j*, z nichž první dlouho zvládala M., druhý K.; dále počátek artikulace velárních oklusiv, které se objevily u druhého dítěte dříve; u toho zato se objevilo o něco později *v*. Ale jinak je tu dokonalá shoda: nejdříve laryngála *h*, pak frikativy *f* a *ch*, po nich *sykavky*, a to u obou dětí neznělé dříve a pak teprve znělé, dříve sibilanty tupé a teprve po nich ostré; dále následovaly *afrikáty* (u obou dětí dříve *č* než *c*) a konečně *r* a jako zcela poslední *ř*.

Okusivky jsou tedy dětem nejsnazší, jejich artikulaci se naučí brzy a není tu zvláštních odchylek při jejich realizaci krom palatalisace (a případně depalatalisace, sr. s. 21) a záměny hlásek párových (sr. s. 53). Přitom se zdá, že snáze se ustalují okusivky neznělé než znělé. (Sr. tu i zmínku Gvozdevovu, l. c. 22.)

Velární explosivky nahrazuje zprvu většina dětí explosivami zubo-dásňovými, a to nejen u nás, ale snad ve většině jazyků. Vyplyvá to ze zmínek nebo z dokladů obsažených takřka ve všech pracích, které byly zvukové stránce dětské řeči věnovány.²⁹⁾ Později pak, když dítě artikulaci velár zvládlo, užívá jich zpočátku někdy i místo náležitých alveolár.

²⁹⁾ V. pozn. 19. — O některých případech záměny *k—t* v jazycích a v dialektech sr. *SPFFBU* IV A, 1955, 97 a *Čs. logopedie*, s. 104.

Tato častá záměna *k-t* a *g-d* v dětské řeči není ostatně jevem, s nímž se setkáváme jen u dětí. Dochází k ní v některých dialektech (tak na př. v českých, slovenských, ruských a polských i v dialektu engadinském),³⁰⁾ a je známa i z historického vývoje latiny a jazyků románských (**sai-tilom* > *saeculum*; *vetulum* > *vecchio*).

Z úžinových hlásek se nejdříve vyvinulo v řeči obou našich dětí *h*, ač tomu tak nemusí být u všech českých dětí (sr. *F.* s. 40, p. 69). Někdy však docházelo k záměně této hlásky s hláskami jinými a v souhláskových skupinách bylo *h* realizováno správně poměrně dosti pozdě. (K. 3;5 — M. 2;8.)

Jako druhá konstrikтива v časovém pořadí bylo u K. *l*, u M. *j*, jejichž artikulace se upevnila velmi rychle. Trvalo však potom poměrně dosti dlouho, než si osvojilo každé z dětí artikulaci druhé hlásky z této dvojice a než ji začalo správně realizovat. — (K dvojici *l-j* se vrátíme později při rozboru vývoje *r*.)

Další hláskou podle časového pořadí bylo u našich dětí *f*. Bylo u nich nejdříve realizováno jako hláska bilabiální.³¹⁾ Správně je potom realizovali K. i M. dříve na konci slova; v násloví až později, nejpozději na počátku skupin konsonantů. Někdy docházelo k záměně *ch-f*, asi pro akustickou podobnost těchto hlásek.³²⁾ Párová hláska, znělé *v*, se u obou dětí objevila později než *f*. Ustálilo se pak *v* dříve mezi vokály (kde někdy bylo realizováno jako *j*), mnohem později v násloví.

Jako další frikativa se v řeči obou dětí objevilo *ch*. Ale u K. i u M. došlo někdy k oscilaci *ch-k*, velmi často pak bylo vyslovováno *ch* na místě neznělých sykavek, a to někdy ve variantě palatalisované (*chʲ*).³³⁾ V souhláskových skupinách bylo *ch* někdy jen naznačeno nebo zanikalo vůbec.

Zdá se, že odchýlné realizace této hlásky byly podporovány především její malou akustickou účinností. Nejpozději došlo k náležitě realizaci *ch* v řeči obou dětí ve spojení s afrikátou (*chc*: K. 3;3, M. 2;9).

Obtížným úkolem je pro děti nacvičení správného tvoření sykavek, které musí projít dlouhým obdobím vývojovým, jsouce zprvu někdy nahrazovány explosivami (*t, d*, příp. *ʈ, ɖ*),³⁴⁾ na vyšším vývojovém stadiu frikativami jinými,³⁵⁾ ať už v jazyce

³⁰⁾ Grammont, *Revue des langues romanes* 1898, s. 124.

³¹⁾ Sr. Grégoire (250): „Elles (*v, f*) apparaissent moins souvent dans les mots d'imitation. Mais leur articulation n'est pas simple; pour la valeur acoustique, elles sont voisines de *w*.“ Sr. i Cohen (208): „Le *f* est bien établi (mais bilabial); *v* est absent.“

³²⁾ K záměně *f-ch* dochází (podle sdělení dr. Wu Tsung Chi z Pekingu) i v řeči dětí čínských: *fung* > *chung*.

³³⁾ Tyto záměny připomínají varianty *ich-Lautu* v dialektech německých. — Janko (132) soudí, že v dítěti působí potíže a proto že je na počátku slova vynechává a uvnitř je nahrazuje snadným, běžnějším *j*.

³⁴⁾ Z počátku všechny děti nahrazují sykavky alveolárními explosivami; tak na př.: *tata* — *Саша*, *ađaj* — *козёл*, *vaši* — *волосы*, *đir* — *жив* (Gvozdev 24) *kota* — *коса*, *koda* — *коза* (Chvatcev N 45); *papuľa* — *czarusa* (Kaczmarek); atd.

³⁵⁾ Sr. *F.* s. 33.

existujícími (*f, ch, j, h*), či ať si pro substituci sykavek dítě tvoří osobité varianty, v jazyce jeho okolí neexistující (*γ, cħ*), či je tvoří způsobem odchylným od usu běžného v daném jazyce („sigmatismy“).³⁶⁾

U obou našich dětí byla ve vývoji sibilant v několika směrech shoda. Jednak v tom, že K. i M. realizovali sykavky zvláštními hláskami, které si pro jejich substituci vytvořili (*γ, ch'*) nebo je nahrazovali konstriktivami jinými (*h, ch, j, f*). Dále pak v časovém postupu: dříve se objevila a zafixovala realizace sykavek tupých, teprve pak artikulace sykavek ostrých, dříve začali tvořit sykavky neznělé než znělé; u obou dětí také docházelo dosti často k oslabení znělosti *z, ž*. A konečně shoda je i v tom, že nejpříznivější podmínky pro tvoření sykavek byly na konci slabiky. U obou dětí bývaly sibilanty palatalisovány, takže docházelo ke kolísání v realizacích *s—ś—š, z—ž—ž'*.³⁷⁾ A konečně oběma dětem byla nejobtížnější výslovnost sykavek ve spojení s frikativami *f, v, h, ch*.

Teprve po fixaci sykavek se mohou objevit afrikáty (Jakobson). Zprvu je děti nahrazují konsonanty závěrovými,³⁸⁾ jakoby z nich vybíraly jejich první fázi,³⁹⁾ později konstriktivami, napodobující jejich fázi konečnou.⁴⁰⁾ Jako se dříve objevily v řeči obou dětí sykavky tupé, tak také obě děti dříve realizovaly *č* než *c*.⁴¹⁾

U obou se pak nejdříve objevilo *č* před *k* (*čabička, oříčka*), tak jako u některých jiných českých dětí.⁴²⁾ Zůstává ovšem otázkou, zda skupina *čk* je zvláště příznivá pro správnou realizaci *č*, či zda tu působí okolnost, že se *č* velmi často vyskytuje před *k* v deminutivech, která jsou velmi frekventní v hovoru dospělých s dětmi (*mamička, tetička, kytička, růžička* atd.). Podobně jako u sykavek docházivalo také u afrikát ke kolísání mezi realizacemi *c—ć—č*.

Znělé varianty *z* a *ž* se objevily v řeči obou dětí až po *c* a *č*. A jako *č* zastupovalo (při dosud nevyvinutém *ř*) skupinu *tř*, tak *ž* bývalo realizováno (jako u mnohých jiných českých dětí) místo *dř*.⁴³⁾

Teprve po afrikátách se naučila M. tvořit *l*, které patřilo k prvním souhláskovým fonémům chlapečným (na rozdíl od M.). Analogicky s vývojem výslovnosti velké většiny dětí českých i s realizacemi fonému *l* v řeči dětí jiných národů⁴⁴⁾

³⁶⁾ Samostatný spis, doprovázený velmi důkladnou bibliografií, věnoval sigmatismu H. Krech: *Die Behandlung gestörter S-Laute*.

³⁷⁾ Řadu dokladů na palatalisaci sibilant najdeme na př. u Gvozdeva (*passim*), u Janka (132) a j. — Sr. i *F. s. 33*. — Podle sdělení dr. Wu dochází k ní i u dětí čínských.

³⁸⁾ Tomuto vývoji odpovídá postup těch logopedických metodiků, kteří vyvozují sykavky tak, že z pevně zafixovaného *l* vyvodí *c* a z něho pak dále *s*. (Sr. Hála—Sovák, 211.)

³⁹⁾ Sr. Hála (*Af/r.*, 93): „L'impression acoustique n'est pas unie; on entend après un début occlusif l'infiltration d'un élément sibilant.“

⁴⁰⁾ V řeči M. se udržely déle náhradní oklusivy v násloví než uvnitř slova. Bylo to proto, že v přízvukných slabikách je v češtině artikulace pevnější? — Sr. Chlumský (205).

⁴¹⁾ Ve *F. s. 36*, pozn. 61 nutno opravit datum na 1;10,1.

⁴²⁾ Podobně český chlapec Jiří P. realizoval *č* nejdříve ve spojení s *k* (*babička, kolečko*).

⁴³⁾ Podobně chlapec Jiří P. vyslovoval *ževo* (dřevo), *žřf* (dřív).

⁴⁴⁾ Sr. Hála, *K osudům hlásek L-ových*; příklady uvádějí také Čáda, Janáček, Kapras;

realisovala jej *M.* jako *j*, kterého užívala někdy i místo hlásek jiných. (Nahrazovalo v její řeči z ostatních hlásek především *r*, *ž*, někdy znělé *ř* a výjimečně také intervokální *h*.) Artikulaci laterální konstriktivy nemohla *M.* dlouho zvládnout. Když pak se konečně dopracovala k jejímu článkování (nejlépe se jí dařila ve skupině *dl*), bývalo tu často kolísání mezi realizacemi *u—l—l—l—j*.

Při fixaci artikulace *l* docházívало u obou dětí velmi často k palatalisaci a k realizaci *j*, a to především v promluvách „mazlivých“. (*M.* se vracívала k původní realizaci *j* místo *l* ve stylu mazlivém ještě dlouho po osvojení správného tvoření laterály.) Palatalisaci podléhá *l* i v řeči dětí, v jejichž jazykovém systému palatalisace není běžná,⁴⁵⁾ rovněž tak jako bývá někdy nahrazováno vokálem *u*. Palatalisace a vokalisace *l* je ostatně také modifikací, s níž se setkáváme v historickém vývoji jazyků, a střídání *l—j* je na příklad možné v současné albánštině. Zde některá slova mohou být realizována s jednou nebo s druhou z těchto hlásek: *fajkua* i *falkua* (pochodeň), *fajkore* i *falkore* (orel), *bullk* i *bujk* (rolník), *fille* i *fije* (nit) atd.⁴⁶⁾

Důvodem pomalého vývoje *l* v řeči dětí je jednak způsob jeho artikulace, odlišný od hlásek jiných,⁴⁷⁾ jednak velmi silně působí také akustická podobnost dvojice *l—j*. Neboť i když dítě již rozdíl *l—j* vnímá, neuvědomuje si, že ho ve svých promluvách neprovádí, a realizuje oba fonémy stejně. — Sr. *F.* s. 30: Dítě cítilo jako nesprávnou výslovnost *Lála* (Kája), kterou po něm napodobením dospělý opakoval a opravilo ji realizací *Lála*. — Tato obtížnost akustického rozlišení pak působí, že když už děti (naše i cizí) zvládnou artikulaci *j* i *l*, často realizují zpočátku *l* místo *j* a naopak zase *j* místo náležitého *l*.

Je zajímavé, že *j*, které u *K.* vyžadovalo dlouhé doby přípravné, se objevovalo v jeho řeči nejdříve jako přechodový zvuk mezi vokály (*táto'i*, *detu'i*), kde naopak zase *M.* později, když uměla už laterální konstriktivu tvořit, vkládala *l* (*kámole*).

Obě děti s obtížemi článkovaly ve svých promluvách *l* v pobočné slabice v slově „lvi“, slabikotvorné *l* pak realizovaly značně pozdě, dávno po zafixování správného *l* (*K.* po více jak dvou letech, *M.* více než po roce) a zatím co už běžně obě děti artikulovaly *l*, nahrazovaly stále *l* *sonans* vokálem.

Konstriktivy *l* a *j* zastupují v dětské řeči *r*, dokud se děti nenaučí tuto vibrantu artikulovat. Když se k ní konečně dopracují, zaměňují tu někdy navzájem obě likvidy, realizující *r* i místo náležitého *l*,⁴⁸⁾ a někdy je v jejich řeči kolísání mezi

Chvatcev, Gorodičová, Sikorskij; Pfanhausrová; Georgov; Grégoire, Cohen; Lewis a j. — Podle sdělení Dr Wu čínské děti místo „laj“ říkají *jaj*.

⁴⁵⁾ Sr. tu na př. Georgov (*Anfänge* 523): „Das *l* ist weich ausgesprochen, etwa wie *lj*.“ — Grégoire (97): „Elle doit apparaître dans la majorité des parlars enfantins hormis les pays où l'emporte la base d'articulation d'arrière.“ — V. též Pfanhausrová (290).

⁴⁶⁾ Některé příklady na kolísání *l—l—j* ve vývoji jazyků jsou uvedeny v studiích citovaných v pozn. 29.

⁴⁷⁾ Sr. Hála, *Artikul.*

⁴⁸⁾ Sr. příklad, který uvádí Chvatcev (*L* 361): *kolovy poři v pore* — коровы пошли в поле.

j—l—r. I zde najdeme obdobu v jazyce dospělých. Dětské záměny *r—j—l* připomínají totiž tvary velkoruského nářečí v Niž. Kolymě na Sibíři: *gojova, jubju, choďija, chojošo, vojobušek* (vorobyšek), *bjat* (brat). Také v paleosibiřské korjačtině (korjackij jazyk) se střídá *r* a *j*, v některých nářečích je *r* tam, kde je v druhých *j*.⁴⁹⁾ Také čínské děti (podle sdělení dr. Wu) nahrazují zprvu likvidu *l*-ovou hláskou *j*. A jako *j* také realisují retroflektované *ř*, podobně jako české děti někdy vyslovují *j* místo náležitého *ř*.⁵⁰⁾

Jako poslední z repertoiru konsonantů se vyvinuly v řeči obou dětí (jak je tomu skoro u všech dětí českých) *r* a *ř*.

Dlouho děti nahrazovaly *r* hláskami jinými. K. realizoval místo něho *l*, jež se u něho objevilo jako jeden z prvních konsonantů, v počátcích řeči (a to hlavně na začátku slov) je zaměňoval za *h*. — M. zpočátku *r* vypouštěla, brzy pak je nahrazovala konstriktivou *j* (ale před *k* realizovala polosouhláskové *u*). Když si osvojila tvoření *l*, užívala pak v platnosti *r* této hlásky. První správné realizace *r* se objevily v řeči obou dětí po *t* a *d*.⁵¹⁾ potom mezi vokály a na začátku slova, posléze v souhláskových skupinách. Pro M. byla realizace obtížná na počátku slova a ve spojení s *v* (*vr*), u K. rovněž ve skupině *vr*.

Slabikotvorné *r* realizovaly obě děti nejdříve jako vokál (*a* > *u*), později jako *l* *sonans*, správné realizace *r* se objevily v řeči obou dětí teprve nějakou dobu po zafixování *r* v ostatních pozicích.

Podobně jako byla zprvu nejistota v užívání a rozlišování dvojice *l—j*, objevilo se v počátcích vývoje *r* podobné kolísání ve dvojici *l—r*, které lze postřehnout i v řeči jiných českých dětí a pro něž najdeme v literatuře doklady také z řeči dětí různých národů.⁵²⁾ Ale ani toto kolísání (podobně jako *l—j*) není jen specifickým jevem dětské řeči. Setkáme se s ním při sledování vývoje některých jazyků, v současné době pak v některých dialektech francouzských dochází k realizacím,⁵³⁾ při nichž je těžké určit, zda jde o realizace *l* nebo *r*, v albánštině jsou někdy možné realizace *s r* i *s l* (*bulbuque* i *burbuque* — pupen; *bylmet* i *byrmet* — druh kaše) a některé jazyky mají ve svém repertoiru foném jediný (japonština, korejština);⁵⁴⁾ příslušníci

⁴⁹⁾ Sr. S. N. Stebnickij, *N myljanskij (korjackij) jazyk*. — Jazyki i pismennost narodov severa II. Moskva 1933.

⁵⁰⁾ Což by mohlo být podepřeno tím, že tato retroflektovaná hláska má charakter vibranty. — Sr. Ohnesorg—Švarný, *Artic. chin.* 61.

⁵¹⁾ Sr. Hála—Sovák (213), Seemann (115); Tarneaud—Seemann (61). Ale postup je znám již dávno. Tak už Döring (vl. jm. Höring, kcmik, nar. 1803 ve Varšavě) radil k náviku *r* vyjít z výslovnosti „tdeffen“ (treffen). — Sr. Eugen Zeubel: „Rrrr.“ *Geschichte eines Konsonanten*. Velhagen Klasing, Monatshefte, 1908).

⁵²⁾ Také v logopedické praxi se často přihází, že když se dítě naučí rhotacismu a začne tvořit správné *r*, užije ho někdy i místo náležitého *l*. — Sr. Jozef Liška, *Poruchy řeči* (Bratislava 1957), s. 32: „Alebo ak dieťa miesto *r* vyslovovalo *l*, potom po naučení sa *r* nejaký čas vyslovuje *ropata* miesto „lopata“, *chrapec* miesto „chlapec“, *bor* miesto „bol“ a pod.“

⁵³⁾ Sr. *Mélanges de l'Université de Strasbourg* 1945, V, 195—238.

⁵⁴⁾ Tuto japonskou likvidu experimentálně zkoumal a popsal již E. Fröschels: *Unter-*

takového jazykového systému se velmi těžko dopracovávají, akusticky i artikulačně, k rozlišování dvou fonémů v jazycích jiných.

Teprve po ustálení artikulace *r* se objevilo *ř*, a to opět (podobně jako *r*) nejdříve po *t* a *d*, když až dosud bylo zastupováno jinými frikativami (u K. *ý, z, ž, ž, cř, ch, s, š, š*; u M. *j, ž, s, š*).⁵⁵)

Když se ustálilo článkování *ř*, byl fixační proces artikulace u obou dětí (u K. 3;10, u M. 4;5) ukončen a jen ve vzácných případech došlo k odchylným realizacím, ať už z perseverace na jednu navyklém způsobu výslovnosti (*hoščice* — hořčice) či nepřesným slyšením nového slova (*Jumchman* — Jungmann).

Při své mnohotvárnosti i při množství různých variant probíhá vývoj hlásek v dětské řeči s obdivuhodnou pravidelností. Neboť nepřihlížíme-li k některým rysům a prvkům individuálním (a je jich poměrně málo), nacházíme až překvapující shodu při postupu rozvoje artikulace a jejího fixování jak u sourozenců, tak u dětí vrůstajících do téhož jazykového systému; konečně velké množství jevů je společné i dětem národů různých. Ba dokonce také individuální prvky v realizacích jednoho dítěte se projevují vždy za určitých podmínek, jež by se daly vyjádřit nějakým pravidlem.

Fonetický vývoj řeči každého individua probíhá s takovou pravidelností že v konkrétním případě můžeme u každého dítěte, jehož řeč studujeme, skoro s naprostou jistotou stanovit, jak bude dítě v určitém období svého mluvního vývoje realizovat nové slovo, s nímž se setká.⁵⁶) V jeho řeči můžeme shledávat podobnou zákonitost, jakou nalézáme v řeči dospělých, ať při analýze synchronické nebo diachronické.

Výsledky pozorování vývoje řeči dvou sourozenců plně potvrzují myšlenku, kterou vyslovil L. Stein, že všechny varianty v dětské výslovnosti jsou foneticky vysvětlitelné a že neexistují v dětské řeči jevy, pro něž by se nenašla obdoba v historickém vývoji jazyků.⁵⁷)

suchung über einen eigenartigen japanischen Sprachlaut. (Sitzungsber. d. kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, Mathem.-naturw. Klasse, CCXXII, III, 1913.)

⁵⁵) Frinta (114) uvádí příklady náhrady *ř* v řeči dětí sykavkami ostrými: „Je zajímavé dále, že děti nahrazují *ř* z počátku hláskami *s, z* (ku př. *psisel, bzísko*), které se jim spíše trpí a jsou snadnější než *š, ž*“.

⁵⁶) Sr. Grammont (62): „Il n'y a (chez l'enfant) ni incohérence ni effets du hasard.“ — „Il manque le but, sans doute, mais il s'en écarte toujours de la même manière. C'est cette constance de l'écart qui fait la valeur de son langage et en même temps permet de bien comprendre la nature de la modification.“

⁵⁷) L. Stein (o. c. 106): „Lautänderungen, die phonetisch absurd erscheinen, oder die in der historischen Grammatik nicht eine Parallele finden, sind mir bisher nicht zur Beobachtung gekommen“.